KALBŲ RYŠIAI IR SĄVEIKOS

KAZIMIERAS GARŠVA

KALBINĖS SITUACIJOS RAIDA PAKRAŠČIŲ ŠNEKTOSE

Senasis lietuvių kalbos plotas (114 000 km²) 1572–1861 m. sumažėjo 23000 km², o per vėlesnį šimtmetį – dar maždaug 26 000 km² (Pakštas 1968, 449). Kalbos asimiliacijos kryptis buvo iš ploto periferijos į centrą, ir ilgiau išsilaikiusios lietuvių kalbos sãlos dabar daugiausia atsidūrė už respublikos ribų. Einant iš vakarų į rytus ir pietus, Latvijoje galima nurodyti 10 autochtonų lietuvių izoliuotų kalbos plotelių (jų centrai – Vadakstìs, Ùkrai, Skyrónys, Nẽretos, Aknystà, Gáršvinė, Subãčius, Daũgpilio pietinės apylinkės, Cìskodas, Uodegẽnai), Baltarusijoje – 8 (Ãpsas, Kamójys, Gervẽčiai, Lazũnai, Zíetela, Varenãvas, Pelesõs–Ródūnios apyl., Pérvalkas), Lenkijoje – 2 (Seinū–Pùnsko apyl. ir Vižainỹs). Dauguma Mažosios Lietuvos (Rytų Prūsijos, 9000 km²) gyventojų 1944 m. pasitraukė arba buvo iškelti į dabartinę VFR, taip pat VDR, bet kol bent prie Smaliniñkų (Jùrbarko raj.), Kaune yra kalbančių lietuvininkų šnektomis, tol negalima sakyti, kad ir jos išnyko.

Jau šimtmetis, kai įvairių tautų kalbininkai domisi lietuvių kalbos pakraščių šnektomis. Dėl savo geografinės padėties ir aktyvesnių kontaktų su kitomis kalbomis jos turi tiek archaiškų ypatybių, tiek ir naujovių. Be to, periferinės šnektos turėtų būti tiriamos dėl to, kad jos „sparčiai nyksta, daug kur lietuviškai temoka tik seneliai, todėl lietuvių dialektologams yra iškilęs svarbus uždavinys – spėti užrašyti mokslui labai reikalingų šių šnektų duomenų“ (Zinkevičius 1978, 82). Mažosios Lietuvos šnektas dar 1843 m. aprašinėjo F. Kuršaitis ir 1882–1885 m. – A. Becenbergeris (pirmieji tekstai – 1579 m. išleisti J. Bretkūno raštai ir t. t.). Baltarusijos lietuvius – 1886, 1888, 1893–1896 m. E. Volteris. Latvijos lietuviai po 1911 m. K. Būgos Cìskodo apyl. užrašytų tekstų daugiau tyrinėti tik nuo 1977 m., Lenkijos lietuviai – nuo 1963 m. (A. Uzdilos diplominis darbas ir t. t.). Iki šiol Baltarusijos lietuvius tyrė apie 50 kalbininkų, Mažosios Lietuvos – 15, Lenkijos ir Latvijos – po 10.

Tarmių aprašai maždaug iki 1960 m. ne visai tikslūs galėjo būti dėl to, kad menkai tepanaudoti įrašai į magnetofono juostą, instrumentiniai, statistiniai tyrimai. Ne visi šnektų lygmenys išsamiai aprašyti, yra beveik ar visai netirtų apylinkių: lietuvių tarmių reliktai Lãtgaloje, Áinoje, Obòlcuose, Narùčio, Alšẽnų, Žiuprẽnų, Smurgáinių, Vỹšniavo ir kitose apylinkėse, dab. Kaliningrado sr., Gaurū, Germanòvičių, Dìmanovos, Sofėjsko, Litvìnkos ir daugelis kitų lietuvių kolonijų. Mokančių klaipėdiškių tarmę kol kas dar galima rasti Šilutės raj. Žymiai daugiau būtų padaryta, jei šias vietoves aktyviau tirtų Klaipėdos kalbininkai, o Latvijos lietuvius – Šiau-

lių, Rygos, Daugpilio kalbininkai, studentai. Kol nevėlu, tekstų į magnetofono juostą galėtų įrašyti įvairių specialybių žmonės.

Apie kai kurias pakraščių šnektas jau yra nemaža duomenų. Lietuvių spauda apie jas ypač daug rašė 1905–1913 ir 1956–1967 m. Tiems išsklaidytiems smulkiems duomenims apibendrinti reikėtų atskiro darbo.

Pagal lietuvių kalbos paplitimą dabar galima skirti keturis periferinių šnektų tipus: lietuviškai kalba 1) dauguma gyventojų (Pùnskas, GerveČiai), 2) didelė dalis gyventojų (Pelesà), 3) mažuma senų žmonių (Ãpso, Daũgpilio apyl., Subãčius, Aknystà, Nẽretos, Skyrónys, Lazũnai) ir 4) vienas kitas dar gali pakalbėti (Uodegẽnai, Zíetela, Cìskodas). Pirmojoje, iš dalies antrojoje šnektų grupėje lietuviškai moka ir jauni žmonės, vaikai; gimtoji kalba čia, o kartais ir trečiojoje grupėje, geriau mokama negu antroji kalba, dokumentuose nurodoma lietuvių tautybė. Ketvirtojo šnektų tipo atstovai net namuose dažniausiai lietuviškai nebekalba jau keliasdešimt metų ir pasisako esantys lenkų, baltarusių, latvių tautybės.

Vis labiau siaurėjant gimtosios kalbos vartojimo sferoms, senoji karta nebeperduoda savo kalbos jaunajai. Iš maždaug 7000 senbuvių Latvijos lietuvių, mokėjusių gimtąją kalbą, liko apie 150: per 50 Daũgpilio pietinėse apylinkėse, po 10–20 apie Subãčių, Ãknystą, Nẽretas, po 2–5 – Cìskodo, Krãslavos, Skyrónių, Ùkrų, Vadakstiẽs apyl. Palyginus 1928–1933 m. O. Chominskio žemėlapio duomenis su apytiksliais dabartiniais, matyti, kad per 50 metų lietuviškai kalbančių vietinių Baltarusijos TSR gyventojų apie Ãpsą iš 2000–4000 dabar liko maždaug 300 asmenų, iš 300–500 apie Kamójis – 10, iš 3000–5000 apie GerveČius – 1500, iš 1500–2000 apie Lazũnus – 10, iš 390 apie Zíetelą – 2, vietoj 5000–7000 apie Ródūnią, Pẽlesą, Varenãvą – per 1000[1].

I. SVARBESNĖS LIETUVIŲ KALBOS PLOTO MAŽĖJIMO PRIEŽASTYS

1. Mažosios Lietuvos vokietinimas

Svetimose valstybėse lietuviams nebuvo sąlygų tautiškumui ir gimtajai kalbai palaikyti, administracija dažnai net stengėsi ją sunaikinti. Valdžia ir turtai daugiausia priklausė kitataučiams (lenkams, vokiečiams): pavyzdžiui, 1919–1939 m. Lenkijos okupuotame Vilniaus krašte 91 % dvarų (883 iš 969) valdė lenkai. Lietuvis, įsigijęs palivarką, parduotuvę ar malūną, ir pagal kalbą nenorėjo skirtis nuo daugumos ponų. Lietuviškai kalbėjo vargingiausi, neraštingi, labiausiai užguiti sluoksniai, iš kurių mažiau atsparūs, gelbėdamiesi nuo vargo, atsisakydavo gimtosios kalbos. Bažnyčioje pirmiausia irgi buvo kalbama „ponų kalba“ – lenkiškai, vokiškai.

Didžiausi lietuvių kalbos plotai sunyko XVII–XIX a., ypač 1861–1904 m. (Vilnijoje – iki 1939 m.), dėl kapitalistinių santykių yrant tradicinei bendruomenei, 1865 m. Rusijos ir 1866, 1872 m. Vokietijos mokyklose uždraudus dėstyti lietuviškai ir t. t.

[1] Remiamasi žymiausio Baltarusijos lietuvių šnektų tyrinėtojo A. Vidugirio duomenimis.

Mažosios Lietuvos lietuviai per 300 metų (nuo XVI iki XIX a. vidurio) labiausiai išugdė savo kultūrą, kuri turėjo lemiamos įtakos mūsų tautos raidai. Mažojoje Lietuvoje lietuvių kalba išėjo pirmoji knyga (1547 m.), gramatika (1653), giesmynas (1666), poema (1818), laikraštis (1823), dainynas (1825). Rusijoje uždraudus lietuvišką spaudą lotyniškais rašmenimis, Mažojoje Lietuvoje išleista 1840 lietuviškų leidinių 5,5 milijono egzempliorių tiražu (visa tai padėjo lietuviams pasirinkti tokią bendrinę kalbą, kokią dabar turime). Prūsijos valdžia buvo vienintelė iš svetimųjų, net valstybinius raštus leidusi (be vokiečių) ir lietuvių kalba: vien 1578–1831 m. tokių raštų paskelbta mažiausiai 108. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštvedyboje ir teismuose nuo 1697 m. vartota tik lenkų kalba.

Vokiečių statistika lietuviais laikė tuos Mažosios Lietuvos gyventojus, kurie lietuvių kalbą laikė gimtąja (kuri „yra lengviausia vartoti" ir kuria galvojama). Daug lietuvių, išėjusių vokiečių mokyklas ir tarnavusių kariuomenėje, vokiečių kalbą mokėdavo ne blogiau už lietuvių, todėl lengva buvo jiems užrašyti „gimtąja" vokiečių kalbą. 1858 m. Prūsijoje užrašyta 139 780 lietuvių, 1861–139 428, 1864–152 000, 1867–146 000, 1890–117 637, 1900–106 230 (plg. Pakarklis 1935, 8–10). Dar 1890 m. lietuvių kalbą gimtąja laikė 237 kaimų ir 8 dvarų dauguma gyventojų (vokiečių kalbą – atitinkamai 45 ir 35) Klaipėdos apskrityje, 124 kaimų ir 10 dvarų (vokiečių kalbą – 60 ir 13) – Šilutės apskrityje, 126 kaimų ir 9 dvarų (vokiečių k. – 83 ir 35) – Tilžės apskrityje. Taigi minėtose 3 apskrityse lietuviškų kaimų buvo 2,6 karto daugiau, o dvarų – 2,2 karto mažiau: dvaruose, miestuose greičiau buvo perimama pono, administracijos, bažnyčios, mokyklos vartota vokiečių (rytuose – lenkų) kalba. 1902 m. Tetznerio žemėlapyje prie lietuvių kalbos ploto priskirtas Klaipėdos kraštas ir Labguvos, Pakalnės, Tilžės, Ragainės, Pilkalnio, Stalupėnų, Įsručio apylinkės. Dar XX a. pradžioje senesnieji Didžiosios Lietuvos gyventojai į klausimą „kas esi"?, atsakydavę „esu katalikas", o Mažojoje Lietuvoje – „esu lietuvininkas", „esu lietuviškai įžegnotas ir į lietuvišką šuilę (mokyklą) ėjęs" (Pakarklis 1935, 6).

Žinoma, kad 1309 m. ordino magistro įsakymu prūsams uždrausta kalbėti gimtąja kalba, o nemokantiems vokiškai – tuoktis. Lietuvių socialinė ir politinė nelygybė patvirtinta XVII–XVIII a.: jiems drausta apsigyventi miestuose, verstis prekyba, mokytis amatų; mažiau mokėta samdiniams, lietuviai baudžiauninkai turėjo 4 dienomis dirbti ilgiau negu vokiečiai kolonistai ir t. t. Jau 1739 m. Prūsijos karaliaus įsakymu į lietuviškas ir lenkiškas mokyklas turėjo būti įvesta vokiečių kalba. Kolonistams drausta mokytis lietuviškai kalbėti, mokytojams už vokietinimą mokėtos „pašalpos".

Vokiečių kunigai, mokytojai ir valdininkai, nemokėdami lietuvių kalbos, kuri jiems buvo svetima ir sunkino tinkamai atlikti darbą, manė, kad lietuvių kalbà stabdo „kultūros pažangą" ir dėl to turi išeiti iš apyvartos. Nuo 1873 m. lietuviškai begalėjo būti dėstoma tik tikyba žemesniojoje pradinės mokyklos klasėje, o 1876 m. vokiečių kalba paskelbta vienintele valstybine Prūsijos kalba, vartotina mokyklų posėdžiuose ir susirašinėjant, valsčių ir kaimų susirinkimuose.

Mažosios Lietuvos lietuvių kultūra iš esmės sunaikinta per aštuonis dešimtmečius (1862–1944) m.). Jei dėl 1709–1711 m. maro Mažojoje Lietuvoje išmirė

apie pusę (150 000) lietuvių, tai uždraudus lietuviškas mokyklas vien 1864–1925 m. lietuvių skaičius oficialiais duomenimis sumažėjo daugiau kaip perpus (78 000) (Кушнер 1951, 194–278). Sprendžiant iš lietuviškų pamaldų nykimo, 1719–1902 m. didžia dalimi buvo suvokietinta maždaug 100 km ilgio ir 50 km pločio teritorija. Lietuvininkų prašymai nepersekioti jų gimtosios kalbos, iki 1904 m. siųstì karaliui ir švietimo ministrui (1869 m. pasirašė 27 773 žmonės) imperialistinės Vokietijos planų nepalenkė (1879, 1895 m. vien Tilžės apskrityje buvo surinkta daugiau parašų negu Klaipėdos, Šilutės apskrityse).

1930 m. Mažojoje Lietuvoje buvo 450 000 arba $^3/_4$ lietuvių kilmės asmenų, kurių tik trečdalis jau 1825 m. bekalbėjo lietuviškai. Šiaurinėje dalyje (Klaipėdos, Šilutės ir Tilžės apskrityse, kur 1736 m. buvo 95% lietuvių) absoliutinis lietuvių skaičius ėmė nykti nuo 1890 m. ir 1825–1910 m. sumažėjo nuo 50 iki 38% (1,3 karto), vidurinėje dalyje (Ragaĩnės, Lankõs, Labguvõs, Pìlkalnio apskrityse), kritęs nuo 1858 m., sumažėjo nuo 42 iki 10% (4,2 karto), o pietinėje dalyje (Gumbìnės, Dárkiemio, Stãlupėnų, Įsrutiẽs, Geĩdapės apskrityse) – nuo 15 iki 0,6% (25 kartus) (Tarybų Lietuvos enciklopedija 1987. T. 3. P. 27; Vileišis 1935, 149–153, 165). Šeimoje lietuviškai kalbančių mokinių skaičius šiaurinėje dalyje 1886–1911 m. sumažėjo nuo 53 iki 47%, vidurinėje dalyje – nuo 22 iki 10%.

1736–1837 m. (per tris kartas) nutauto 36% visų gyventojų. Moterys vokietėdavo rečiau, dėl to 1890 m. 1000 gyventojų su gimtąja lietuvių kalba jų buvo maždaug 70 daugiau negu vyrų (Vileišis 1935, 149–153).

2. Lenkinimas

a. **Lenkinimas 1387–1687 m.** Krikštyti lietuvių vyko lenkų kunigai, kurie nemokėjo ir dažniausiai nenorėjo išmokti lietuvių kalbos. Vilniaus vyskupai jau nuo 1408 m. dažniausiai buvo lenkai. 1526 m. pirmajame Vilniaus sinode jau buvo nuspręsta, jog parapijos mokyklose tikybos dalykai turi būti aiškinami lietuviškai ir lenkiškai.

Visą laiką buvo ir priešinamasi polonizacijai (daugiausia dėl to, kad nenukentėtų dėstomas dalykas). Ketvirtasis Vilniaus vyskupas, Trakų Motiejus (1421–1453) buvo įsakęs kunigams išmokti žmonių kalbos. Nuo XVI a. pradžios didikai, statydami bažnyčias, neretai reikalaudavo, kad jose (Žiežmãriuose, Alytujė, Eĩšiškėse ir kitur) būtų vartojama lietuvių kalba. 1593–1644 m. taip turėjo būti ir Stãkliškėse, Pùnske, Pajevonyjė, Príenuose, Rũdninkuose, Lavóriškėse. 1685 m. Vilniuje buvo siūlyta bažnyčios beneficijas davinėti tik lietuviams.

Iki 1569 m. (faktiškai iki 1697 m.) LDK vyriausybė lenkų kolonistus, kaip ir kitus svetimšalius, griežtai ribojo: įsileisdavo tik dvasininkų, kurie šeimų nekūrė, ir šiek tiek amatininkų. Į Pirmojo Lietuvos Statuto (1529 m.) IV skyrių buvo įrašytas specialus 9 straipsnis, kuris draudė giminaičiams, išleidžiantiems bajores už vyrų į Lenkiją, skirti kraitį dvarais, kad jie nepatektų į lenkų šlėktų nuosavybę. 1588 m. priimtas Trečiasis Lietuvos Statutas (sk. III, § 12) dėl to prieštaravo Liublino unijai (§ 14).

Tarp suslavintų XVI a. Vilniaus, Trakų, Ašmenos, Maišiagalos apyl. bajorų vardų dar maža tikrų lenkiškų. XVII–XVIII a. inventoriuose, 1828 m. bažnyčių vizitacijų aktuose tebenurodoma, kad Šalčininkų, Mėdininkų, Lavóriškių, Buivỹdžių, Nemenčinės, Dubingių ir kitose (iki pat Nemuno) parapijose „žmonės kalba lietuviškai, vaikai ir moterys nemoka lenkiškai" (plg. Pakarklis 1987, 384).

b. **Lenkinimas 1687–1863 m.** Ilgainiui polonizacija vis labiau smelkėsi į bažnyčias. 1737–1900 m. lietuvių kalba iš Vilniaus bažnyčių buvo išnykusi. Vilniaus universitete iki 1812 m. paskaitos buvo skaitomos lotyniškai, po to (iki uždarymo 1832 m.) ir ši įstaiga 1803–1812 m. tapo lenkų nacionalizmo židiniu. Universitetas prižiūrėjo daugelį krašto mokyklų. Į tas mokyklas prasmukę valstiečių vaikai buvo verčiami prie savo pavardės „prisisegti lenkišką galūnę arba tiesiog prisiimti svetimą kitos giminės lenkišką pavardę" (VVLKB, 36; 18–42). Pradinėje mokykloje netyčia lietuviškai prabilusiems vaikams mokytojas ant kaklo užkabindavo specialią lentą, kuri rodė, jog nubaustasis vaikas lenkiškai blogai kalba. Kunigai ir bajorai žiūrėjo į lietuvius kaip į lenkų valdinius, todėl į aukštesnius sluoksnius prasimušę valstiečiai slėpė savo „žemąją" kilmę; „visi stengės laužydami liežuvius lenkiškai repelioti ir tik tie, kurie visai nemokėjo, tylėjo susičiaupę" (VVLKB, 18–20, 28).

c. **Lenkinimas 1863–1919 m.** Natūrali ir prievartinė rytinių ir pietinių lietuvių kalbos ploto pakraščių asimiliacija dar suintensyvėjo po 1863 m. sukilimo, caro valdininkams sustiprinus lietuvių rusinimo ir stačiatikybės brukimo politiką (plg. Garšva, Gudavičius, Nikžentaitis ir kt. 1987, 5). Svarbiausias lenkų tvarkytos bažnyčios uždavinys pasidarė platinti ne tikėjimą, o lenkystę. Pagal priešpriešą su rytų slavų stačiatikybe katalikų tikybą imta vadinti *polska wiara*, lenkų kalbą – *katolicki język* ir katalikus laikyti lenkais, nors didelė Lietuvos „lenkų" dalis lenkiškai nemokėjo arba kalbėjo baltarusių, lenkų ir lietuvių kalbų mišiniu (*po prostu, po prostemu*). Vyskupas E. Ropas 1905 m. gruodžio mėn. įsteigė vad. katalikų demokratų partiją, kuri „rūpinosi paversti lenkais lietuvius ir gudus", leido lenkišką dienraštį ir du savaitraščius (VVLKB, 56). Prasidėjusi kova dėl įtakos tarp caro valdininkų, brukusių rusų kalbą bei stačiatikybę, ir lenkiškos orientacijos dvasininkų bei dvarininkų lietuvių valstiečius prislėgė dvigubai. Tokioje situacijoje daug lietuvių viešai vartoti pasirinko baltarusių kalbą, kuria kaip kontaktų kalba galėjo susikalbėti ir su lenkais kunigais, dvarininkais ir rusais valdininkais.

1906 m. daugelyje bažnyčių į rytus nuo Gélvonų, Jiežno (Kliukščionysė, Gervėčiuose, Lazūnuose, Žirmūnuose, Benekáinyse, tarp Ašiužiõs ir Pariėčės) vartota lenkų kalba. Tada vyskupas Ropas įsakė, kad be jo raštiško sutikimo niekas nekeistų bažnyčioje pamaldų tvarkos ir kalbos (iki tol lietuviai kunigai, esant reikalui, vartodavo ir parapijiečių gimtąją kalbą). Kai lenkai dvasininkai parašydavo straipsnelį prieš lietuvius kunigus į panpolonistų laikraščius, į buvusias lietuviškas Kaišiadorių, Gélvonų, Kernavės, Máišiagalos, Butrimonių, Varėnõs, Kliukščionių, Benekáinių, Asavõs, Ródūnios parapijas buvo atkelti lenkai kunigai (VVLKB, 58–126).

Po 1904 m. lietuviams daugiau pradėjus rūpintis gimtosios kalbos teisėmis ir pradėjus ją vartoti, lenkai Asavojė, Gervėčiuose, Butrimonysė, Varenavė, Bene-

káinyse ir kitur kėlė muštynes (1906, 1910, 1911, 1913, 1915, 1925 m.). Daugiausia jas kurstė lenkai kunigai ir dvarininkai, šlėktos. Pavyzdžiui, Viděniškio klebonas lietuviams klausytojams iš sakyklos skelbė: „*Jesli wy, chamy, nie chcecie sluchač polskiej cywilizowanej mowy, to idzcie z kosciola*“ (LKLB, 17, 23). Lietuvių kalba vadinta „pagoniška“, „barbarų, be kultūros“, „chamų“, kurios dievas neklausąs; dėl to viešai lietuviškai kalbėti valstiečiai gėdijosi. Lenkomanai paprastus žmones daug kur kurstė rašytis lenkais, meluodami, jeigu ir toliau paliksią lietuviški pamokslai, caro valdžia sugrąžinsianti baudžiavą, bažnyčias paversianti cerkvėmis (kaip Šùmske, Pabėržėje, Dūkštosė) ir t. t.

Sodiečiai, verčiami pasirinkti arba savo tikybą, arba tėvų kalbą, dėl kunigų įtakos daugiau linko prie tikybos. Asavos parapijonys – 3000 lietuviškai kalbančių ir 1000 subaltarusėjusių – prisiekė daugiau lietuviškai nebekalbėti net savo namuose (VVLKB, 100, 112).

Ródūnios dekanas Gintautas (Gintowt) pašalino lietuvių kalbą iš Ródūnios, Nočiõs, Butrimoniū, Varenãvo, Asavõs bažnyčių (VVLKB, 92, 110, 114; 78, 82, 98). Minėtose apylinkėse (taip pat Eĩšiškėse, Kernavėjė, N. Vìlnioje, Vileĩkoje ir kitur) nepadėjo ir 1909 m. Vilniaus vyskupystei duotas nurodymas, kad mišriose parapijose būtų vartojamos abi kalbos. 1911 m. cirkuliaras jau leido vartoti ne namuose žmonių vartojamą kalbą, bet jų pageidaujamą.

Buvusioje Vilniaus gubernijoje lietuvių skaičius vis mažėjo (1861 m. – 63 %, 1897 m. – 24 %, 1916 m. – 10 %, 1919 m. – 7 %), o „lenkų“ – daugėjo (atitinkamai 12, 8, 30, 54 %) (Makowski 1986, 17–22).

1897 m. surašymo duomenimis Trãkų apskrityje lietuvių buvę 69 %, Švenčioniū – 43 %, Vìlniaus – 32 %, Lydõs – 14 %, Ašmenõs – 7 %. Lenkai dominavo tik Vilniaus mieste (83 %); likusioje tos apskrities dalyje gyveno baltarusiai (46 %) ir lietuviai (40 %), lenkų tebuvo 14 % (plg. VVLKB, 48).

d. **Lenkinimas 1919–1939 m.** Svarbiausios polonizavimo priemonės buvo bažnyčia, dvaras; buržuazinės dvarininkų Lenkijos okupacijos laikais dar prisidėjo valstybė, privaloma mokykla, kariuomenė, spauda.

Lietuvos, Baltarusijos ir Latvijos pasienio lenkai atsirado daugiausia XIX a. antroje pusėje–XX a. pradžioje iš lietuvių, prieš tai jiems dažnai perimant baltarusių kalbą. Dėl naujumo vietinė lenkų kalba nespėjo suskilti į tarmes: ji yra lenkų bendrinės kalbos atmaina su lietuvių, baltarusių šnektų elementais. Vietiniai lenkai neturi ir savo (neišsiverstos iš pirminės kalbos) tautosakos, jų pavardės dažnai yra lietuvių kilmės: *Bolądz, Bovszis, Bumbul, Butrim, Czywil, Dowgiallo, Gaidel, Garnisz, Gintowt, Gražul, Norkun, Sabas, Songailo, Tarwid, Trinkun, Voiszel, Vojsznis* ir t. t.

Vietos lietuvių ir šv. Kazimiero, „Ryto“ draugijų skyrių pastangomis po 1920 m. dab. Breslaujõs raj. įkurta 12 lietuviškų privačių pradžios mokyklų, Pãstovų raj. – 1, Ãstravo raj. – 12, Yvijõs raj. – 3, Varenãvo raj. – 37, Zietelos ir Gařdino raj. – po 1 (iš viso 67). Pilsudskininkai 1925–1938 m. (daugiausia 1927–1936 m.) uždarė 195 Vilnijos privačias lietuviškas mokyklas. 1936 m. vietoj jų dar buvo apie 150 lietuviškų skaityklų. „Ryto“ draugijos Zabárninkų kaimo (Breslaujõs raj.) mokyklėlė (kasmet buvo po 50 mokinių) veikė 1925–1932 m., Miciūnų

(Ãstravo raj., iki 80 vaikų) – 1912–1932 m., Pelegrindõs (iki 40 vaikų) – ligi 1933 m., Rimdžiūnų – 1915–1932 m., Bieliūnų (Varenãvo raj., 20–25 mokiniai) – 1926–1933 m., Biliū (daugiau kaip 25 mokiniai) – 1928–1931 m., Paliūnų (Suválkų vaivadija, 70 vaikų) ir Žagãrių (35 vaikai) mokyklos – 1928–1933 m. ir t. t. (Lietuvių mokyklos Vilniaus krašte 1934, VI–XI).

1934/35 m.m. Gervėčių valsčiuje daugiausia 1 klasės privalomos valdiškos lenkų pradinės mokyklėlės veikė Galčiūnuose, Gėliūnuose (2 klasės, 105 mokiniai), Gervėčiuose (3 kl., 185 mok.), Gìriose, Pelegrindojė, Pėtrikuose, Rimdžiūnuose, apie Ródūnią – Biliūnuose, Sen. Drùskininkuose, Dubìniuose, Pelesojė (2 kl., 113 mok.), Plìkiuose, Paditvyjė ir kitur, kurių I skyriuje dar leista dėstyti ir lietuvių kalbą (plg. Makowski 1983, 237–240). 1936 m. Lydõs apskrityje buvo 43 Šv. Kazimiero draugijos skyriai, Suválkų – 30, Breslaujõs – 26, Gafdino – 19, kurie dar išlaikė lietuviškas skaityklas bei knygynėlius. 1939 m. tarybų valdžia atidarė lietuvišką septynmetę mokyklą Pelesojė (150 vaikų, mokytojas V. Krečius), 4 klasių mokyklas Dubìniuose, Pavalakėjė, Paditvyjė, Plìkiuose, Ramaškonysė ir t. t.

Valdiškose lenkų mokyklose lietuviai buvo įtikinėjami, kad jie esą lenkai, dėl to net nemokantys lenkiškai apie Ródūnią, Ãpsą ir kitur iki šiol dažnai užsirašo lenkais ir taip oficialioje statistikoje sumažėja lietuvių bei lietuviškai kalbančių skaičius.

Stebėtinai gajas lenkinimo tradicijas bažnyčia sugebėjo įdiegti ir Latgaloje, kuri Lenkijai nebepriklausė 200 metų ir buvo valdoma savos valdžios. Lietuviai pietryčių Latvijoje ir miestuose dažniau ne latvėdavo, baltarusėdavo ar rusėdavo, o pirmiausia sulenkėdavo. Gyventojų surašinėtojai ne visada lietuvius galėdavo atskirti nuo lenkų; 1925 m. tik 2,8 % Latvijos lenkų buvo atvykę iš Lenkijos ir Lenkijai priklausiusios Vilnijõs, o 13,4 % – iš Lietuvos (daugiausia iš lietuviškų Telšių, Šiauliū ir kitų apskričių). Kadaise į Lietuvos–Lenkijos valstybę įėjusiuose Daūgpilio, Rėzeknės ir Ilūkštõs valsčiuose 1935 m. užrašyta atitinkamai 11 579, 4655 ir 4148 lenkų (1860 m. Ilūkštos apskrityje užrašyta 5023 lietuviai ir 3828 lenkai, o 1897 m. – 6986 lietuviai ir jau 11 380 lenkų).

e. **Lenkų kalbos palaikymas po 1939 m.** Vilniaus kraštą išvadavus iš dvarininkų Lenkijos, kai kurie lietuviai toliau rašėsi lenkais ir kalbėjo ta kalba dėl to, kad yra „lenkų tikybos“, anksčiau gyveno „Lenkijoj“, mokėsi lenkiškose mokyklose, norėjo išlaikyti galimybę emigruoti į Lenkiją, vengė aplinkinių pašaipos ir t. t. Tarp dalies jaunesnių lietuvių ir baltarusių dėl mokyklų ir aplinkos įtakos lenkų kalba buityje ėmė daugiau prigyti tik dabar, dėl to šių dienų kalbininkai skiria ir pokarinį polonizacijos periodą (žr. Vidugiris 1983, 58).

1942 m. dar daug lietuvių buvę Vìdžių (24 %), Kiemėliškių, Varnioniū, Kučioniū, Gráužiškių, Survìliškių, Geranáinių, Trakėlių, Žirmūnų valsčiuose (Pakštas 1968, 445). 1942–1947 m. tarp Gervėčių ir Pelesõs lietuvius plėšė, mušė ir žudė baltieji lenkų „partizanai“ („armija krajowa“). Už lietuvių kalbos palaikymą nužudytas ir buvęs Gervėčių kunigas A. Jakavonis. Nemažai terorizuojamų lietuvių tada pradėjo kalbėti lenkiškai ar bent baltarusiškai, vadintis lenkais (plg. Чекмонас 1988, 45–52). 1945–1958 m. į Lenkiją emigravo apie 8000 lietuviškai kalbė-

jusių žmonių: iš Lazūnų apylinkių – maždaug pusė (400–500 asmenų), iš Zietelos raj. Zasėčių kaimo – apie 50 (liko 48) ir t. t.

Vilniaus vyskupija iki šiol priklauso Lomžos arkivyskupijai. Lietuvių–baltarusių paribyje dalis katalikų fanatiškai tebesilaiko lenkų kalbos (pavyzdžiui, Rodūnioje), nors dauguma parapijiečių jos nesupranta.

Iš visų Tarybų Sąjungos respublikų lenkų tautinė mažuma geriausias kultūrines sąlygas turi Lietuvos TSR. Čia yra lenkų mokyklos, radijo, TV laidos, spauda, literatūra, VVPI Lenkų kalbos ir literatūros fakultetas ir kitų specialybių grupės, saviveiklos kolektyvai. Tai turi tam tikrą reikšmę ir daliai kitų respublikų gyventojų. Pavyzdžiui, 1986 m. Baltarusijoje buvo prenumeruojami 289 žurnalo „Kobieta radziecka" ir 207 laikraščio „Czerwony sztandar" egzemplioriai, 1987 m. – 304 ir 265 egz.; į Latviją jų siųsta atitinkamai 192 ir 31, 144 ir 25 egz.

1981/82 m.m. 54 grynai lenkiškose ir dalyje mišrių mokyklų lenkų kalba mokėsi 2,5 % visų respublikos moksleivių (12 863). Vilniaus rajone jų buvo 5411, Vilniaus mieste – 3111, Šalčininkų raj. – 2835, Trakų raj. – 980, Švenčionių raj. – 406, Širvintų raj. – 110, Varėnos raj. – 10. Pokario metais lenkiškos mokyklos įkurtos ir kai kuriuose lietuviškuose kaimuose (pavyzdžiui, Švenčionių raj. ir apyl. Jaciūnų k., dab. Strūnaičio apyl. Ropiškės k. ir t. t.), kuriuose net buržuazinės Lenkijos okupacijos laikais (iki 1937 m.) veikė lietuvių mokyklos ir skaityklos. 1953 m. Šalčininkų raj. pietiniame pakraštyje tarp Kalesninkų ir Milkūnų, lietuviškai ir baltarusiškai kalbančiame plote, vietoj lietuviškų atidarytos lenkiškos mokyklos: dab. Dainavos apyl. – Dainavos septynmetė ir Gilviniškių, Vėžionių pradžios mokyklos, dab. Gérviškių apyl. – Gérviškių septynmetė, Kaniūkų pradžios mokyklos, dab. Daučiūnų apyl. – Daučiūnų, Didžiųjų Sėlų pradžios mokyklos, Butrimonių septynmetė, Dievėniškių apyl. – Jurgelionių septynmetė, Pabarės apyl. – Miežionių pradinė, Poškonių apyl. – Dailidžių pradinė, Milkūnų apyl. – Šárkaičių septynmetė, Pagaujėnų pradinė[2]. Kai kurie moksleiviai ignoruodavo lietuvių kalbos pamokas: iš dalies dėl to ir 1979 m. laisvai lietuviškai mokėjo tik 11,1 % respublikos lenkų.

1979 m. Tarybų Lietuvoje lenkais save laikė 247 000 (7,3 %) gyventojų, Baltarusijoje – 403 000 (4,2 %), o Latvijoje – 63 000 (2,5 %). Daugiausia lenkų gyveno Vilniaus, Šalčininkų, Trakų, Ãstravo, Ašmenos, Varenãvo, taip pat pietinėse Daugpilio ir Krãslavos rajonų dalyse. Lenkų kalba kaip gimtoji jau šimtmetis vartojama Vilniaus ir Švenčionių raj. paribyje tarp Pabėržės, Nemenčinės ir Pabradės. Kitur ji dažniausiai tėra baltarusių, lietuvių, latvių antroji kalba – interdialektas (Studia nad polszczyzną kresową 1982, 19–145).

---

[2] A. Vidugirio informacija.

II. GIMTOSIOS KALBOS FUNKCIONAVIMAS

1. Latvijos lietuvių šnektos

Jose ryškiausiai pasireiškia dviejų gyvųjų baltų kalbų – lietuvių ir latvių – kontaktai. Pietryčių Latvijoje lietuvių kalbą galima tyrinėti ir maksimalios daugiakalbystės sąlygomis: tik ten mūsų kalba funkcionuoja iš karto tarp visų 4 respublikos kaimynų kalbų – latvių, baltarusių, rusų ir lenkų.

Ilgai senbuviai (autochtonai) lietuviai Latvijoje buvo beveik netyrinėti, manant, kad čia telikę neseni kolonistai. Mat daugiausia lietuvių į Rỹgą, Liepóją, Jélgavą ir kitas Latvijos vietoves kėlėsi 1880–1914 m.: 1897 m. jų užrašyta 26 033, 1914 – ~95 000, 1920 – 25 588, 1925 – 23 192, 1930 – 25 885, 1935 – 22 913, 1959 – 32 383, 1970 – 40 589, 1979 – 37 818, 1989–34 630. Dar 1925 m. pusė Latvijos lietuvių buvo gimę Lietuvoje ir nelaikyti Latvijos piliečiais, o daugelio kitų buvo atsikėlę tėvai (plg. Garšva 1984, 83–91; 1985a, 118–126; 1985b, 38).

A. Bylenšteinas (1892, 13–459), apie 1924 m. K. Būga (1961, 563–583) aprašė daug vietovių Latvijoje, kur lietuvių iš seno gyventa ar tebegyvenama. 1921 m. vedant respublikų sieną, Ilūkštõs, Aknystõs, Skyrónių, Ùkrų ir kitos apylinkės (290 km²), anksčiau priklausiusios Kaũno gubernijai, buvo iškeistos į Pãlangą ir pajūrio ruožą (182 km²), 1819 m. caro valdžios priskirtą Kuršo gubernijai.

Vakaruose iki XVIII a. lietuvių, matyt, gyventa Liepójos raj. tarp Rùcavos Nýcos ir Bártos: latviams tų apylinkių gyventojai buvo *leitīši*, *leitīšnieki*, t. y. lietuviai, tapę latviais. XVII a. LDK siena ėjusi Bartuvos upe (nuo Šventosios gyvenvietės 50 km į šiaurę). Tarp Rùcavos ir Būtingės lietuvių būta ir XX a. pradžioje.

Nuo XIII a. Lietuvai oficialiai priklausė Ùkrai (dab. Duõbelės raj.), nuo 1473 m. – Skyrónys ir gretimi kaimai Baũskės raj. Brùnavos apylinkėje. Lietuvos žemėlapiuose iki 1914 m. žymimi Breslaujõs, Aknystõs kyšuliai į šiaurę. Ùkrų, Skyrónių, Aknystõs ir kitos apylinkės priklausė Kauno gubernijai ir Vilniaus, po to Žemaičių vyskupystėms, nuo 1919 m. rugpjūčio iki 1920 m. spalio mėnesio – Lietuvos respublikai.

1889 m. Aknystõs valsčiuje buvo 30 lietuvių ūkių ir apie 100 po 1850 m. įsikūrusių latvių ūkių. Etnografinė riba ėjusi Susėjos upe. Aknystõs parapijai seniau priklausiusi ir dalis Júodupės apylinkės (Rõkiškio raj.). Dar apie 1913 m. rusų kalba dėstomoje Aknystõs mokykloje buvo kelios lietuvių kalbos pamokos. Lietuviška pradinė mokykla veikė ~ 1920–1944 m. Maždaug tuo metu lietuviškų draugijų „Šviesa“, „Rūta“ skyriai rengdavo vakarėlius, vaidinimus, turėjo chorus, net laikraštėlį.

Jaunesniajai kartai išsisklaidžius ir vis silpniau kalbant lietuviškai, dabar tradicinė šnekta išlaikyta tik keliuose Aknystos apyl. kaimuose: Liúobose (K. Urbonãvičiaus, g. 1903 m., ir J. Mačiùko, g. 1902 m., vienkiemiai; anksčiau čia buvo septyni ūkiai), Riūkosė (P. Mikẽnas, P. Mikẽnienė, g. 1904 m.), Skařdupyje (L. Mùrelienė, g. 1909 m.), Kraňkaliuose (S. Mikẽnienė, S. Čeĩčis) ir apie Ãknystą (A. Urbonãvičienė, A. Gasiũnienė, g. 1906 m., O. Šinkũnienė, E. Neniškýtė) (plg.

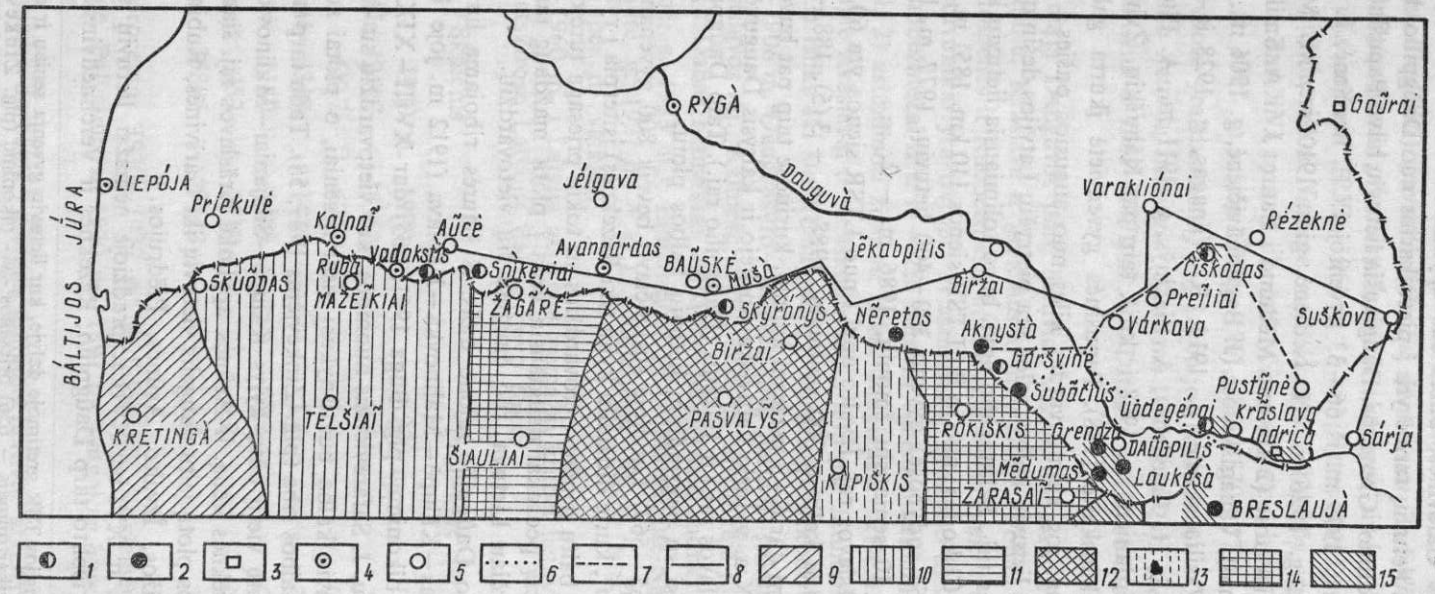

1. schema **Lietuvių kalbos tarmės Latvijoje**: 1 – senbuvių gyvenvietės, kuriose liko po 1–5 asmenis, galinčius lietuviškai kalbėti, 2 – senbuvių gyvenvietės, kuriose liko 10–200 lietuviškai kalbančių, 3 – XIX a. pabaigos kolonijos, 4 – XX a. kolonijos, turinčios daugiau kaip 300 lietuvių, 5 – kitos gyvenvietės; 6 – 20,2–54,8 % oikonimų su priesaga *-išk-* (paplitimo riba), 7 – 5,4–14,5 % oikonimų su priesaga *-išk-*, 8 – 0,4–4,2% oikonimų su priesaga *-išk-*; 9 – kretingiškiai, 10 – telšiškiai, 11 – šiauliškiai, 12 – panevėžiškiai, 13 – kupiškėnai, 14 – uteniškiai, 15 – vilniškiai.

Garšva 1985, 119–123, Masytė 1987). Tai pačiai uteniškių šnektai priklauso ir toliau į rytus esančios Gáršvinės, Subãčiaus apylinkės.

Didžiausia Latvijos lietuvių tarmė yra į pietvakarius nuo Daũgpilio, tarp Kálkuonės, Kuřcumo, Mẽdumo, Grendzõs. Daugiausia lietuvių buvo Papušìnėje (2 km į pietus nuo Kálkuonės, 1979 m. iš 66–33 gyventojai: E. Barčíenė, g. 1913 m., L. Barčytė-Lapkovska, g. 1926 m., H. Įsėdienė, gim. 1910 m., M. Maliníenė, Traníenė ir kt.), Vãsariškiuose (2 km nuo Mẽdumo į šiaurę: J. ir A. Smilginiaĩ, g. 1926 ir 1932 m., Puranaĩ), Vãnagiškiuose (J. Bagdonãvičienė, g. 1906 m., Juneliaĩ, Masėnaĩ, Vanagáitė-Vasiliauskienė, g. 1914, R. Vãnagas, g. 1928 ir kt.), Mẽdume (V. Čibláitė, E. ir H. Jùnelienės, A. Liskinỹs, g. 1911 m., A. Plučienė, E. Švìlpa, g. 1908, A. Vérdanienė, g. 1908 ir kiti), taip pat Kálniškių, Žvirblìškių ir kituose k. (plg. Vaicekauskaitė 1988). Papušìnės gyvenvietė įkurta gal tik apie XVIII a.: prisimenama, jog kaimo vardas kilęs nuo augusios pušies.

Pačios įdomiausios lietuvių kalbos salos yra pietryčių Latvijos dešiniojoje Dauguvõs pusėje. Rėzeknės raj., Sakstagalio apyl. buvo tolimiausia lietuvių kalbos sala ar sena kolonija – Cìskodas: nuo jo iki LTSR sienos 110 km. 1851 m. Cìskodo apylinkės kaimuose (64 sodybose) gyveno 300–400 lietuvių. 1977 m. lietuviškai galėjo pakalbėti apie 10 seniausių žmonių, 1986 m. – 2.

Iki Uodegẽnų (Krãslavos raj. Ìžvalto apyl.) nuo LTSR sienos yra 60 km. 1925 m. apylinkėje lietuviškai kalbėjo 300 senbuvių, 1988 m. – 3 (5). 1883–1925 m. greta Uodegẽnų minimi dar 6–9 mažesni kaimai, kuriuose taip pat buvo lietuviškai kalbančių. Iki XIX a. vidurio lietuviškai šnekėjo ir kairysis Dauguvõs krantas tarp Várnavičių (Kraslavos raj.) ir Ilūkštõs (Daũgpilio raj.). Taip Daũgpilio, Krãslavos apylinkės jungėsi su pagrindiniu lietuvių kalbos plotu.

K. Būga (1961, 565–569) Latvijoje suskaičiavo beveik 800 gyvenamųjų vietų vardų su priesaga *-iški*[3], kurie didžiuliu kyliu (iki Rẽzeknės) įsiterpia į rytų Latviją. Manoma, kad iš visų baltų genčių vietovardžius su tokia priesaga turėjo tik lietuviai. Įdomu, kad *-iškių* pėdsakai daugiausia veda į plotą maždaug tarp Obẽlių ir Breslaujõs: kuo arčiau Lietuva, tuo daugiau šių vietovardžių.

Didesnė dabartinio Daũgpilio rajono dalis, iš šiaurės ribojama linijos Subãčius–Bebrìnė–Dviẽtas–Kãlupė–Malinovkà–Kãplava (1912 m. joje buvo 20–55 % priesagos *-išk-* oikonimų, plg. Būga 1961, 565) dar XVIII–XIX a. turėjo būti gyvenama lietuvių. J. Safarevičiaus nuomone, kur vietovardžių su *-išk-* ne mažiau kaip 12 %, lietuvių kalba bus išnykusi visai neseniai, o plotai su 4–12 % rodą senąją lietuvių kalbos ribą (plg. Zinkevičius 1987, 58). Tada tarp neseniai lietuvių Latgaloje gyventų vietų būtų kylys Kãlupė–Sìlajaniai–Malinovkà, einantis palei Daũgpilio–Rẽzeknės kelią, ir Asūnės apylinkė Krãslavos raj. šiaurryčiuose; į senąjį lietuvių kalbos plotą įeitų daugelis vietovių iki Gáršvinės, Rubinų, Dviẽto, Cìskodo, Úozuolmuižos, Ìžvalto, Asūnės, Piẽdrujos.

Apie XI–XIII a. ir XVI bei XVII a. pradžioje nemažai lietuvių apsigyveno ir asimiliacijos būdu išplito tarp Daũgpilio, Rẽzeknės ir Verchnedvìnsko (Krãsla-

[3] Dabartinės Baltarusijos TSR gretimoje dalyje, kur lietuvių gyventa seniau ir daugiau, suskaičiuota tik 570 (su pasikartojimais – 656) priesagos *-išk-* oikonimų (plg. Zinkevičius 1987, 57).

vos, Cìskodo, Akrõs, Ruõbežniekų ir kitose apyl.). Tai rodo iki šiol išlikę šnėktos ir lietuvių kilmės hidronimai (*Gintuve*, *Subinaite* ir kt.), oikonimai (*Girnakaliaĩ*, *Možowajki*, *Šveděliai*), pavardės (*Grażul*, *Matulunas*, *Żwirblis*), skoliniai iš senosios latgalių tarmės *cýrulis* „vieversys", *stūrỹs* „kampas" ir kt., kuriuos dabar latgaliai taria *c'èirùl's'*, *stỳur's'*. 1259–1261 m. 15 km į rytus nuo Daugpilio lietuviai turėjo Naujìnio pilį (latviškai *Naujene*, ne **Jaunene*). Ilūkštõs apylinkė, kuri dabar yra katalikiška, dar XVI a., t. y. iki bažnyčios reformos, buvo evangeliška (Mėdumo dvaras – ir 1787 m.) (plg. Būga 1961, 567, 570–571).

Archyvuose yra duomenų, jog Livonijos ordinas XV–XVI a. pietų Latgaloje apgyvendino lietuvių belaisvių (Брейдак 1987, 19–29). Lietuvių emigracija į čia buvo skatinama ir 1561–1772 m., kai Latgala priklausė Lietuvos ir Lenkijos valstybei.

Į dešiniąją Dauguvõs pusę lietuviai, matyt, daugiausia kėlėsi trijose vietose: ties Daũgpiliu, Krãslava ir greičiausiai apie Drùją. Toliau keliauta Vìškų, Dãgdos–Ándrupenės ir Ruõbežniekų link. Pagal išsilaikymo trukmę ir paliktas žinias senieji lietùvninkai yra trejopi: 1) asimiliuoti istorijoje tiksliau nepaliudytu laiku (Akrà, Ruõbežniekai ir t. t. – čia lietuvių egzistavimas numanomas tik iš kalbos duomenų), 2) asimiliuoti žinomu laiku, daugiausia XIX a. pab.–XX a. pr. (11 vietovių apie Krãslavą, 6 – Cìskodo apyl., taip pat Jáunbornės, Laukesõs ir kitos apyl.) ir 3) išlikę iki šiol (Daũgpilio, Uodegėnų, Cìskodo apyl.).

1893–1906 m. Daugėlìškio–Rimšės apyl. lietuviai įsikūrė 5 kaimuose apie Indrìcą (Krãslavos raj., Kálniešų apyl.). 1930 m. apylinkėje jų buvo 300, 1979 m. – 38 (2,3 %). Dabar lietuviškai kalbantys tebegyvena Indrìcoje (M. Valinskaitė-Peciulevičienė, g. 1923 m.), Bìndariuose (E. Matkevičiūtė-Narienė, g. 1906 m., O. Matkevičiūtė, g. 1927 m. ir kt.), Kálniešuose (M. ir A. Peciulevičiaĩ, g. 1929 ir 1932 m., bei jų vaikai).

1880–1960 m. į Latviją atsikėlus nemažai grupei lietuvių, jų skaičius 1930 ir 1979 m. atskirose Latvijos dalyse buvo toks:

	Skaičius		Procentas (%)	
	1930 m.	1979 m.	1930 m.	1979 m.
Žiėmgala	12627	15363	4,4	2,6
Rygà	6817	6777	1,8	0,8
Kuržemė	4348	11489	1,5	3,3
Vìdžemė	1140	1461	0,3	0,5
Lãtgala	953	2710	0,2	0,6
Iš viso	25885	37818	1,4	1,5

Lietuvių procentas 1930–1979 m. padidėjo tik Kuržemėje (buvusiame Kurše) ir Latgaloje. Palyginus su 1930 m., 1897 m. Latgaloje buvo kiek daugiau (1290) lietuvių.

Sezoniniams darbams į Latviją daugiau lietuvių atkeliaudavo 1929–1931 m. (16 000–19 000, arba 74–87 % visų sezoninių darbininkų) ir iš dalies – 1935–

1936 m. (14 000, 15 000, arba 43–38 %). Žiẽmgaloje lietuviai sudarė 61 % laikinų darbininkų, Vìdžemėje ir Kuřžemėje – 19 %, Lãtgaloje – 0,7 % (Kopeć 1938, 82, 130). 1930 m. Ráudos valsčiuje užrašyta 27 % lietuvių, Neretū, Rìtės, Ẽlksnių – 22 %, Ùkrų – 19 %, Aknystõs, Pruõdės – 17 %, Snìkerių, Nemunẽlio, Vadakstiẽs – 15 % ir t. t. 1979 m. daugiausia jų (484–182 gyventojai) buvo Vadakstiẽs (38 %), Kaletų (37,1 %), Rùbos (36,2 %), Gramzdõs (33,1 %), Neretū (26,4 %), Pam̃palių (26,1 %), Nỹgrandos (25,4 %), Ežẽrės (23,8 %), Pìlskalnės (23,3 %), Kursýčių (21,6 %), Jáunaucės (21,4 %), Ùkrų (21,2 %) apyl.

1945–1960 m. daugiausia lietuvių apsigyveno tarp Liepójos ir Baũskės. 1979 m. daugiausia jų buvo Rygõs (8769, 0,8 %), Liepójos (6630, 2,6 %), Baũskės (4281, 5,3 %), Sáldaus (3176, 2,2 %), Jélgavos (2587, 1,5 %), Duõbelės (2486, 1,8 %), Daũgpilio (2140, 1 %) rajonuose. Pokario metais daugelis lietuvių čia įsikūrė dėl geresnių pragyvenimo sąlygų, geresnių darbų; ypač daug čia, kaip ir į Kaliningrado sritį, bėgo nuo represijų asmenybės kulto metais.

Nuo XX a. pradžios lietuvių kalbą Latvijoje kiek palaikė susikūrusios lietuvių organizacijos, mokyklos. 1934 m. veikė 16 lietuviškų draugijų (su skyriais vietose) ir Latvijos lietuvių sąjunga, ėjo 2 laikraščiai. 1907–1948 m. lietuvių kalbos oficialiai mokyta mažiausiai 21 Latvijos mokykloje: 14-oje visi dalykai dėstyti gimtąja kalba, o bent 7-iose buvo lietuvių kalbos pamokos. 1939 m. iš 3500 mokyklinio amžiaus vaikų lietuviškas mokyklas lankė maždaug 700, arba 20 %. 1907–1940 m. vienas po kito pasirodė keliolika lietuviškų periodinių leidinių.

Dėl bažnyčios, mokyklos, svetimos valstybės įtakos daugelis pakraštinių lietuvių sparčiai nutausdavo. 1925 m. Latvijoje lietuviškai kalbėjo apie 7000 senbuvių, 1980 m. – maždaug 150. Caro laikais Latvijoje buvo rusinama, 1930–1940 m. – latvinama. Latvijos lietuvių draugija vėl organizuoja lietuviškas mokyklas ir t.t.

Neminint lietuvių tarpusavio bendravimo, dabar jų gimtoji kalba viešai pavartojama tik maždaug 10 Latvijos bažnyčių. Padaugėjus lietuvių skaičiui, pageidaujamos lietuviškos mokyklos ir gimtosios kalbos pamokos buvo pranykę. Į vieną Rygõs klubą atvykdavo lietuvių teatro, saviveiklos kolektyvai.

Nemažai lietuvių klauso Lietuvos TSR radijo. 1987 m. prenumeruota 5600 lietuviškų laikraščių ir žurnalų („Tarybinė moteris“ – 1985 egz., „Valstiečių laikraštis“ – 1813 egz., „Mūsų sodai“ – 378 egz. ir t. t.), daugiausia Liepójos (1028 egz.), Rygõs (996 egz.), Sáldaus (676 egz.), Baũskės (668 egz.) rajonuose. Skirtingai nuo Baltarusijos TSR, Latvijoje lietuviai neretai užima atsakingus postus, jų kultūrinių poreikių administracija neriboja.

1979 m. duomenimis, gimtąją kalbą lietuviai geriausiai išlaikė Liepójoje (88,4 %), blogiausiai – Tùkume (59 %). Latvių kalbos kaip antrosios mokėjimas svyravo nuo 60,1 iki 18,1 % (Kuldingõs ir Daũgpilio raj. kaimiečiai), rusų kalbos – nuo 56 iki 13,4 % (Daũgpilio ir Liepójos raj. kaimiečiai), lietuvių kalbos – nuo 9,9 iki 1,2 % (Sáldaus ir Jélgavos raj. miestiečiai).

1 lentelė. **Latvijos TSR kaimai, kuriuose 1979 m. lietuviai sudarė 100–30 % visų gyventojų**

Rajonas	Apylinkė	Kaimas	Gyventojų skaičius	Lietuvių %
Liepojos	Priekulės	Duobelžibaliai	44	100
Duobelės	Vytinių	Bungos	98	„
Bauskės	Svitenės	Kapūna	28	„
Saldaus	Pampalių	Akmentiniai	43	80
Bauskės	Svitenės	Lygmaniai	33	„
Liepojos	Kaletų	Uozuolai	126	70
Saldaus	Pampalių	Auniniai	45	70
„	„	Veldrės	27	„
„	Rubos	Matjašiai	38	„
„	„	Ciniai	39	60
Liepojos	Priekulės	Kanepai	25	„
„	Vainiaudos	Malkalnė	89	50
Saldaus	Jaunaucės	Jaunaucė	241	„
„	Rubos	Veclykupeniai	112	„
„	Nygrandos	Dzyros	90	„
„	Kursyčių	Bruzilos	101	„
„	Vadaksties	Mazdergiai	42	„
„	Jaunaucės	Kalnaniai	41	„
Duobelės	Penkulės	Skujainė	104	„
Bauskės	Brunavos	Jatniekai	78	„
Daugpilio	Kalkuonės	Papušinė	33	„
Liepojos	Sikšnių	Sudargai	48	40
Saldaus	Rubos	Ruba	390	„
„	Nygrandos	Griežė	29	„
„	Vadaksties	Priedula	71	„
„	Nuovadniekų	Pukiukalniai	31	„
Duobelės	Vytinių	Putros	73	„
Jelgavos	Sesavos	Avangardas	357	„
„	Ausmos	Bandeniekai	57	„
Bauskės	Brunavos	Sileniekai	26	„
Jekabpilio	Luonės	Luonė	247	„
Liepojos	Priekulės	Mazgramzda	71	30
„	Embūtės	Dinsdurbė	69	„
„	Aizputės	Uozuolai	33	„
Saldaus	Zirnių	Uozuolai	28	„
„	Nygrandos	Kalnai	351	„
„	Ežerės	Šarlotė	34	„
Duobelės	Ukrų	Snikeriai	249	„
Bauskės	Ceraukstės	Mūša	483	„
„	Gailyšų	Ainavos	46	„
„	Vecumniekų	Laimos	39	„

2. Šiaurės vakarų Baltarusijos (buv. Vilniaus krašto) lietuviai

Apie VII a. baltų ir slavų kompaktiško ploto riba bus ėjusi prie Mìnsko, Pòlocko, Pskòvo, XIV–XVI a. – prie Gařdino, Ščiùčino, Naugardùko, Volòžino, Smurgáinių, Pãstovų, Breslaujõs, Drujõs (plg. Zinkevičius 1987, 54, 59). XIV–XVII a. jau egzistavo daugelis dabartinių periferinių šnektų centrų ir jiems priklausančių kaimų: 1473 m. minima Ródūnia, 1511 m. – Gervėčiai, 1553 m. – Pelesõs parapija, 1569 m. – Ãpsas.

XIX a. antrojoje pusėje baigė slavėti rytiniai lietuvių kalbos plotai apie Vosyliškes, Minaičius – Belyčią, Lipniškes – Tokariškes (į vakarus nuo Lazūnų), Astravą, Žodiškes, Svyrius, Ikaznę, Skrudėlynę – Jaunbornę (plg. Гаучас, Видугирис 1983, 26–78, 38, 48). 1905 m. kun. S. Stakelės raportas rodo, jog tada dar šiek tiek lietuviškai kalbančių aptikta Karkažiškių, Sudervės, Rykantų, Senųjų ir Naujųjų Trakų, Varnionių, Žiuprėnų, Ašmenos, Trobų, Yvijos, Dūdų, Vyšniavo, Zabrezės, Gruzdovo – Oborsko, Žirmūnų, Užbalių parapijose. Dauguma lietuviškai kalbėjo apie Lentupį (Švenčionių pavietas), Kazokiškes, Rūdninkus, Vievį (Trakų pav.), Nemenčinės, Dubujų, Gervėčių, Videniškių, Kernavės parapijose (Vilniaus pav.), apie Kauleliškes, Geranainis, Subatninkus, Surviliškes, Graužiškes, Lazūnus (Ašmenos pav.), Šalčininkus, Šalčininkėlius, Eišiškes, Benekainis, Varenavą (Lydos pav.) (Vilniaus žinios 1905. Nr. 278; LKLB, 55–57).

XX a. pirmojoje pusėje ypač dideli lietuvių plotai sunyko Breslaujõs, Varenãvo, Ãstravo raj. Nuo 1890 m. lietuviškai kalbančių apie Lazūnus per 15 metų sumažėjo tūkstančiu (dar liko 2000), apie Gervėčius per 41 m. – dviem tūkstančiais (liko apie 5000). Maždaug iki 1920 m. daugiausia lietuviškai kalbėjo Jokintónys, Sakaláičiai, Ažùlaukė, Kaliònija, Valeikónys, Sniegiónys, Gavučiai (Valeika 1988. Nr. 7). Zietelos saloje 1886 m. aptikta 1156 lietuviai, 1906 m. – 500, 1916 m. – 600, 1933 m. – 390, 1957 m. – 40, 1986 m. – 2.

Manoma, kad prie pietinių lietuvių šnektų – Zietelos ir ypač Pelesõs – Ródūnios – substratinių elementų išlikimo prisidėjo prūsai (skalviai, bartai, pamedėnai), Gardino srityje apsigyvenę po 1276 m., taip pat jotvingiai, galėję pakliūti 1280–1283 m. (plg. Судник 1980, 186–189; Lietuvių etnogenezė 1987, 225, 228). Nuo XV iki XVIII a. pabaigos prie Pelesõs ir Ditvõs upių (dab. Ródūnios raj.) minimas Bartų valsčius, išsiplėtęs į seniūniją, kurioje 1765 m. buvo Pelesõs (Pelesõs, Pamedės, Pãditvio, Pavalakės, Piliūnų, Leliùšių kaimai), Skálvos (Vigónys, Smilgìniai, Dubìniai, Skireĩkiai, Varliaĩ, Paleikìškiai, Kùrkės, Kargaudaĩ), Piliakalnio (Sklodónys, Vaikūnai, Paraistė) ir tolimesnė Panemùnės vaitystė. 1385, 1387 m. ir kituose šaltiniuose minima, jog tarp Ródūnios ir Zõbalatės apgyvendinta 800 skalvių (lietuviai paėmę į nelaisvę 1365 m. prie Ragaĩnės). Bet Pamedės kaimo vardas greičiau bus kilęs ne nuo pamedėnų genties, o nuo tarminio žodžio *mėdžias* „miškas“.

Jotvingių substratą (priebalsio *ž* virtimą *z*) gal būtų galima įžiūrėti net Gervėčių apyl. pasitaikančiame tarime *Zãdiškės* „Žõdiškės“.

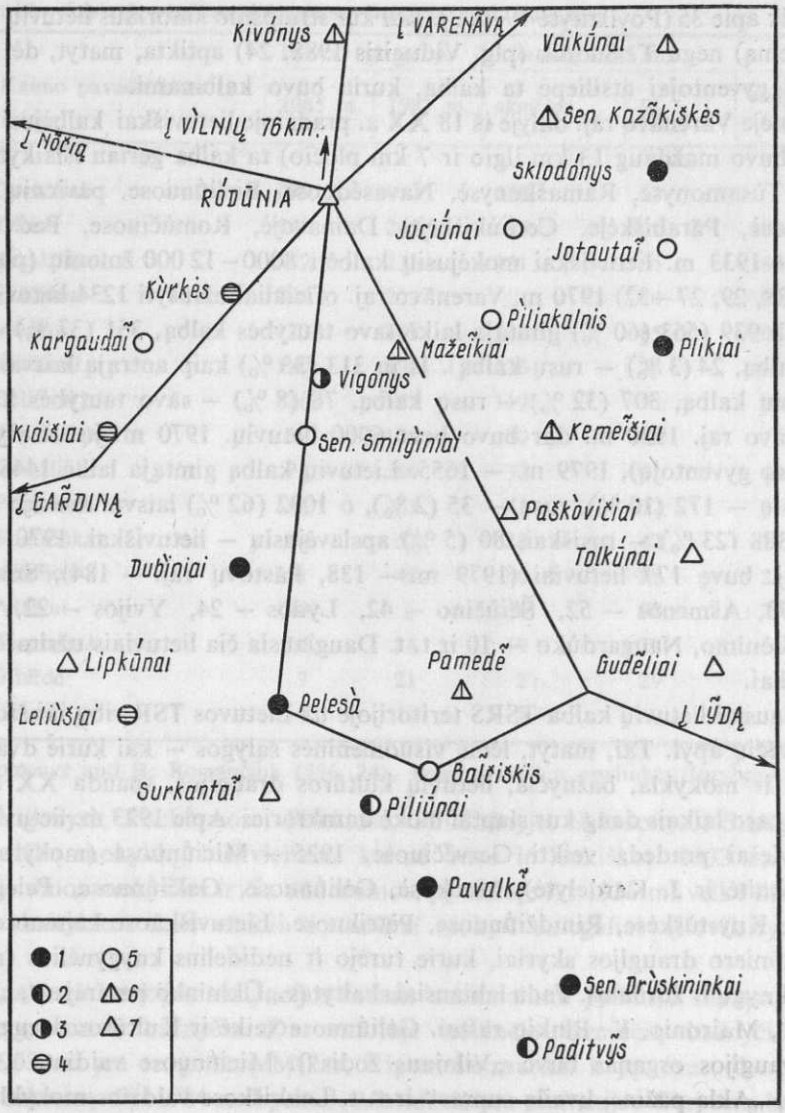

2 schema. **Pelesõs – Ródūnios apylinkių lingvistinė situacija.** Kaimai, kuriuose 1987 m. lietuviškai galėjo kalbėti: 1 – 60–70 % gyventojų, 2 – 40–48 %, 3 – 27 %, 4 – 10–18 %, 5 – 1–5 %. Lietuviškai nustoję kalbėti kaimai: 6 – XX a. pirmoje pusėje, 7 – XIX a. Šaltiniai: Povilaitytė 1970, 1–10, Vidugiris 1988, 21–34 ir kt.

1890 m. Ródūnios apyl. buvo 70 % lietuvių, Pelesõs – 82 % (1421 iš 1723 gyventojų). Iki 1914 m. Varenãvo, Ródūnios, Nočiõs, Asavõs, Armõniškių parapijose lietuviškai kalbėjo 3/4–2/3 gyventojų, Benekáinių, Geranáinių, Kaulẽliškių – 1/3–1/2, Trakẽlių, Žirmūnų, Zõbalatės – 1/4–1/3 ir t. t. Pagrindine namų kalba lietuvių kalba buvo maždaug iki 1950 m. tarp Benekáinių ir Armõniškių, Varenãvo ir Kaulẽliškių, apie Ãsavą, Nõčią; atskiruose Ródūnios apyl. kaimuose – iki 1975 m., o Pelesos apyl. (Pavalakėjė, Pelesojė, Dubìniuose, Sen. Drùskininkuose) – iki šiol. 1970 m. Pelesoje buvo 340 gyventojų (1986 m. – 253), nelietu-

vių – tik apie 35 (Povilaitytė 1970, 3). Kai kur straipsnio autoriaus lietuvių daugiau (žr. schemą) negu T. Sudnik (plg. Vidugiris 1988, 24) aptikta, matyt, dėl to, kad vietiniai gyventojai atsiliepė ta kalba, kuria buvo kalbinami.

Rytinėje Varenãvo raj. dalyje iš 18 XX a. pradžioje lietuviškai kalbėjusių kaimų (plotas buvo maždaug 13 km ilgio ir 7 km pločio) ta kalba geriau išlaikyta Stanìšiuose, Tùsamonyse, Ramaškonysė, Navasėduose, Bieliūnuose, pavienių asmenų – Biliuosė, Pãrabiškėje, Cesliùkiškėje, Dainavojė, Romùčiuose, Padvariškėse. Iš 1928–1933 m. lietuviškai mokėjusių kalbėti 8000–12 000 žmonių (plg. Vidugiris 1988, 29, 27–32) 1970 m. Varenãvo raj. oficialiai užrašyti 1234 lietuviai, 1979 m. – tik 939 (563 (60 %) gimtąja laikė savo tautybės kalbą, 351 (37 %) – baltarusių kalbą, 24 (3 %) – rusų kalbą). Iš jų 313 (33 %) kaip antrąją laisvai mokėjo baltarusių kalbą, 307 (32 %) – rusų kalbą, 78 (8 %) – savo tautybės kalbą.

Ãstravo raj. 1930 m. dar buvo bent 6000 lietuvių. 1970 m. jų užrašyta 2120 (6 % visų gyventojų), 1979 m. – 1655. Lietuvių kalbą gimtąja laikė 1448 (87 %) baltarusių – 172 (10 %), rusų – 35 (2 %), o 1032 (62 %) laisvai mokėjo baltarusiškai, 388 (23 %) – rusiškai, 80 (5 %) apslavėjusių – lietuviškai. 1970 m. Gaĩdino raj. buvę 177 lietuviai (1979 m. – 138, Pãstovų raj. – 184), Smurgáinių raj. – 73, Ašmenõs – 52, Ščiùčino – 42, Lydõs – 24, Yvijõs – 22, Zíetelos – 12, Slònimo, Naugardùko – 10 ir t. t. Daugiausia čia lietuviais užsirašė, matyt, atsikėlėliai.

Geriausiai lietuvių kalba TSRS teritorijoje už Lietuvos TSR ribų iki šiol išsilaikė Gervėčių apyl. Tai, matyt, lėmė visuomeninės sąlygos – kai kurie dvarininkai XIX a. ir mokykla, bažnyčia, lietuvių kultūros draugijos, spauda XX a.

Dar caro laikais daug kur slaptai mokė daraktoriai. Apie 1923 m. lietuviška mokykla viešai pradeda veikti Gervėčiuose, 1925 – Miciūnuose (mokytojos – J. Naminskaitė ir J. Kardelytė), Mockosė, Gėliūnuose, Galčiūnuose, Pelegrindojė, Gìriose, Knystùškėse, Rimdžiūnuose, Pètrikuose. Lietuviškuose kaimuose įsikūrė šv. Kazimiero draugijos skyriai, kurie turėjo ir nedidelius knygynėlius (maždaug po 200 knygų ir žurnalų). Tada labiausiai skaitytas „Ūkininko patarėjas“, „Kelias“, „Dirva“, Maironio, K. Binkio raštai. Gėliūnuose veikė ir Kultūros draugijos skyrius (draugijos organas buvo „Vilniaus žodis“). Miciūnuose vaidinta „Amerika pirtyje“, „Aklą pažins, kvailą supras“ ir t. t. Lenkiškose valdžios mokyklose tada būdavo tik po 2–6 mokinius.

Iki 1933 m. uždarius visas lietuviškas mokyklas, 1934–1936 m. vietoj jų veikė „Ryto“ draugijos skaityklos. Skaityklų vedėjais liko buvę lietuviai mokytojai: Miciūnuose – A. Bubùlis, Gìriose – V. Krėčius, Rimdžiūnuose – Selylà ir kiti (minėtieji buvo aktyviausi). Skaityklų vedėjų paraginti, Gìrių kaimo tėvai patarė vaikams privalomoje lenkų mokykloje mažiau lenkiškai kalbėti ir negiedoti, o Miciūnų vaikai 1934/35 m. m. sugebėjo išsireikalauti, kad Gervėčių mokykloje tikyba būtų dėstoma lietuviškai (Valeika 1988. Nr. 1, 2).

Pelesoje lietuviška mokykla veikė 1908–1917, 1922–1932 m. Maždaug 1926 m. Vilniaus krašto lietuvių švietimo draugijos „Rytas“ (jos būstinė buvo dabartinėse Lietuvių kalbos ir literatūros instituto patalpose) mokyklos įsteigtos Dubìniuose, Pavalakėjė, Piliūnuose, Drùskininkuose, Paditvyjė, Leliùšiuose, Kargau-

2 lentelė. **Lietuvių skaičius didesniuose Gervėčių apyl. kaimuose**

Eil. Nr.	Kaimo pavadinimas	Iš viso gyventojų		Lietuvių 1985 m.		
		1985 m.	1987 m.	skaičius	%	sodybų skaičius
1.	Gervėčiai	479		128	27	
2.	Gìrios	240	265	195	81	101
3.	Rimdžiūnai	232	231	151	65	80
4.	Galčiūnai	205	203	„	74	90
5.	Mõckos	173	201	148	85	100
6.	Miciūnai	180	195	126	70	60
7.	Gėliūnai	128	145	119	93	80
8.	Knystùškės	87	104	80	92	55
9.	Gaigãliai	73	86	37	51	40
10.	Pelegrindà	60	65	43	72	35
11.	Gudiniñkai	64	57	28	42	25
12.	Milcėjos	51	48	40	78	23
13.	Pėtrikai	40	„	36	90	20
14.	Kerplašinà	24	28	19	79	12
15.	Gibiřdė	7	21	2	29	
16.	Ùžupis	10	10	6	60	6

Duomenys imti iš: Romančiuk 1986, 241, Valeika 1988 ir apylinkės Tarybos.

duosė, Vigonysė, Rackūnuose, Plìkiuose, Pìliakalnyje, Sklodonysė, Smilgìniuose. Be lietuviškų mokyklų, kiekviename kaime buvo ir lenkiškos. 1933 m. lietuvių kalba dėstomos mokyklos ir čia uždaromos, jų vietoje iki 1936 m. veikė lietuviškos „Ryto" skaityklos. Jose vaikai lietuviškai mokyti nelegaliai (Povilaitytė 1970, 3–7).

Buržuazinės Lenkijos okupacijos laikais nacionaliniu požiūriu sudėtingą laikotarpį pergyveno ir bažnyčia. Dar senojoje medinėje Gervėčių bažnyčioje apie 1898–1903 m. yra vargonavę Mikas, Kipras Petrauskai ir jų tėvas, įkūręs chorą ir dūdų orkestrą. Po 1924 m. vysk. J. Matulevičiaus vizitacijos Gervėčių bažnyčioje greta lenkiškų įvestos pamaldos ir lietuvių kalba, kurioms teko nemaža išbandymų. Kunigus, dirbusius Gervėčių bažnyčioje, galima suskirstyti į kalbų atžvilgiu maždaug neutralius, t. y. kalbėjusius ir lenkiškai, ir lietuviškai (A. Dalinkevičius, Buivys, S. Chodyga, dabartinis), lenkintojus (Alšiauskas ir ypač Romeika, Malinauskas – „Ėdikas", J. Trochimas ir kt.) ir lietuvintojus (A. Jakavonis, J. Gylys).

Lenkintojų dvasinis teroras neretai pereidavo į fizinį, ypač 1927–1946 m. Sakaláičių kaimas dvaro savininkų Struckų nutautintas prievarta: jo ribose kalbėję lietuviškai plakti rykštėmis. Dar 1928 m. 80 metų miciūnietis Atminis už tai gavo 25 bizūnus. Todėl Sakalaičių kaimo žmonės *Damučiai*, *Gudaičiai*, *Kurmeliai*, *Maučiai*, *Skyručiai*, *Šauliai*, *Tvoragaliai* ir kiti perėjo prie lenkų kalbos ir sukurstyti imdavo net mušti lietuviškai kalbančius („girgūnus"). Tam darbui Gervėčių vika-

ras ir policijos komendantas 1927 m. įkūrė lenkų šaulių karinę šovinistinę organizaciją. 1927 m. spalio mėn. naktį iš 4 į 5 d. daug Vilniaus krašto lietuvių veikėjų (tame tarpe Gervėčių kun. A. Jakavonis) buvo suimti ir pateko į kalėjimą arba ištremti į Lietuvą. 1930 m. dėl lietuviško pamokslo lenkų šauliai Gervėčių bažnyčioje mušė lietuvius bambuko lazdomis ir nemažai jų už pasipriešinimą pasodino į Vilniaus (Lukiškių) ir Varnionių kalėjimus. Tada 3 metams įvestas interdiktas – lenkiški ir lietuviški pamokslai ir giedojimai pakeisti lotyniškais (Valeika 1988. Nr. 1–2).

Negalėdami išsireikalauti pamaldų gimtąja kalba, buvusios Ródūnios parapijos (ypač 7 kaimų – Pelesõs, Dubìnių, Piliūnų, Pavalakės, Pãditvio, Drùskininkų, Leliùšių) lietuviai 1917–1918 m. įkūrė atskirą parapiją, o 1927 m. Pelesojè ėmė statytis atskirą bažnyčią, kuri veikė nuo 1935 m. iki 1950 m. ir turėjo didelę reikšmę, išlaikant lietuvių kalbą (1988 m. spalio 16 d. ji grąžinta tikintiesiems). Dabar Baltarusijos TSR lietuviai gimtąja kalba gyvenamoje respublikoje oficialiai gali būti aptarnaujami vienintelėje bažnyčioje – Gervėčiuose, kurie nuo Pelesõs yra maždaug už 200 km, ir Pelesoje (nuo 1989 m.).

1939–1941 m. Gervėčių apyl. mokyta rusiškai ir baltarusiškai, 1942 m. pradėta lietuviškai. 1940 m. birželio mėn. pirmoje pusėje Ãpso, Gervėčių, Pelesõs ir kitiems lietuviams oficialiai buvo paskelbta, jog norintys bus perkeliami į Lietuvą. Kai dauguma jų susikrovė mantą į vežimus, repatriacija buvo atšaukta.

1942–1943 m. buvo atidaryta lietuviška progimnazija Gervėčiuose ir Galčiūnų (mokyt. S. Steponavičius), Mõckų (mokyt. B. Steponavičius), Gìrių (mokyt. J. Valeika-Vėleika), Pètrikų (mokyt. B. Laurinavičius), Gėliūnų, Rimdžiūnų pradžios mokyklos. Mokytojų labai trūko, todėl dirbti pakviesti labiau išsilavinę vietiniai gyventojai (Vilniuje baigę amatų mokyklą ir t. t.).

1939–1944 m. Pelesojè vietoj lenkiškos taip pat veikė lietuviška mokykla. Kituose kaimuose mokyklų tada nebuvo, nes trūko mokytojų.

Praėjus frontui, buvę Gervėčių apyl. lietuviškų mokyklų mokytojai (S. Steponavičius, J. Valeika, stud. A. Mileišis) nuvyko pas Astravo vykdomojo komiteto pirmininką Padelį (lietuvį, kilusį iš Rimdžiūnų k., ir laikinai tvarkiusį švietimo reikalus). Išgirdęs, jog buvę mokytojai pageidauja toliau mokyti lietuviškai, pirmininkas atsakė, kad tokius „fašistus“ reikia areštuoti, o mokyti paskirtì baltarusiai ir rusai. Gervėčių ir Pelesõs apyl. gyventojų delegacijoms dėl lietuviškos mokyklos ir bažnyčios 9 kartus važinėjus į Maskvą, Vilnių ir Minską, BTSR švietimo ministerijos ir kitų įstaigų atstovų vietiniams žmonėms pirmiausia buvo pasiūlyta balsuoti ne už dėstymą mokykloje gimtąja kalba, o tik už jos pamokas (Valeika 1988. Nr. 3). Taip 1956 m. Astravo raj. Gervėčių vidurinėje, Gìrių aštuonmetėje ir Rimdžiūnų, Gėliūnų pradinėse mokyklose ir 1957 m. Varenavo raj. Pelesos ir Paditvio aštuonmetėse bei Dubìnių, Pavalakės pradinėse mokyklose pradėta dėstyti rusų kalba ir nuo III klasės įvestos gimtosios kalbos (pasirinktinai – lietuvių arba baltarusių) pamokos. Gervėčiuose dėstė A. Šironas, A. Grikpėdis, A. Vaičiulienė, Giriose – B. Šaknys, D. Kaltinaitė, O. Augulytė, A. Čiulada, R. Greimaitė, Pelesoje – J. Riauba, O. Babarskytė, R. Bugailiškytė, Dubìniuose – L. Grabauskas, Pavalakėje – O. Vileikytė ir kiti.

Mažėjant mokinių skaičiui, stambinant mokyklas, trūkstant gimtosios kalbos mokytojų, nepakankamai atsižvelgiant į vietinių gyventojų poreikius, Gėliūnų, Dubinių ir Pavalakės mokyklos 1972–1984 m. panaikintos, o Pāditvio (nuo 1981 m.) ir Rimdžiūnų (nuo 1987 m.) pradžios mokyklose lietuvių kalbos pamokų nebėra. Neįvestos jos taip pat Balčiškio, Ródūnios, Varenāvo vidurinėse mokyklose, kur mokosi lietuvių vaikai (ir dabar jų ten yra apie 10, o baltarusių kalbos pamokos Giriose bei kitur dėstomos ir vienam klasės mokiniui).

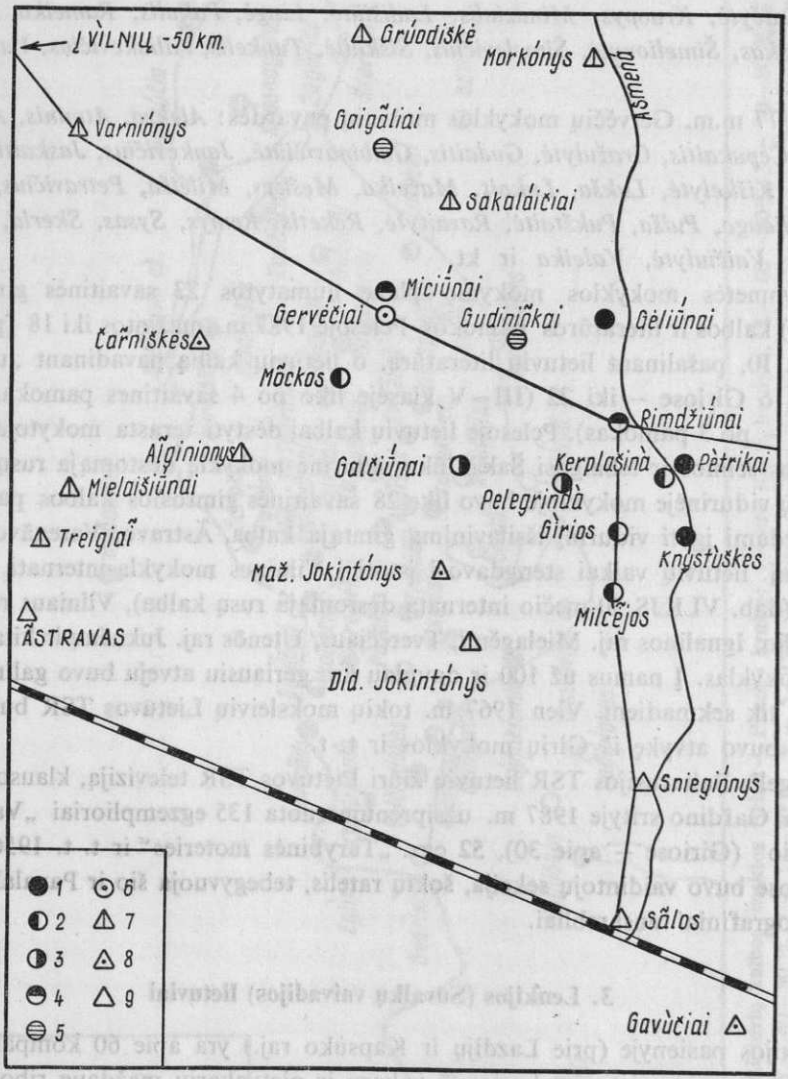

3 schema. **Gervėčių apylinkių lingvistinė situacija.** Kaimai, kuriuose 1985 m. buvo nuo 195 iki 19 lietuvių: 1 – 90–93%, 2 – 78–85 %, 3 – 70–54 %, 4 – 65 %, 5 – 42,51 %, 6 – 27%. Gyvenvietės, apylinkės, nustojusios lietuviškai kalbėti: 7 – XX a. pirmojoje pusėje, 8 – XX a. pradžioje, 9 – XIX a. pabaigoje. Šaltiniai: Romančiuk 1986, 241; Гаучас, Видугирис 1983, 38, 48; Белорусская ССР 1973.

1978 m. Gervėčiuose lietuvių kalbos ir literatūros pamokas lankė 162 mokiniai, 1987 – 74 (51 % III–X klasių mokinių), 1970 m. Pelesoje – 60, 1987 m. – 25 (56 %). Girių mokykloje 1943 m. buvo iš viso 127 mokiniai, 1962 – 156, 1965–130, 1987 – 48 (iš jų 35 lietuviai; 30 mokinių, arba 88 %, nuo III klasės mokėsi lietuvių kalbos). Vietos administracija lietuviškas klases tebedraudžia.

1970/71 m.m. Pelesõs mokykloje lietuvių kalbos pamokas lankiusių mokinių pavardės (tos pačios šaknies nekartojamos)[4]: *Adamonis, Balnevičiūtė, Čaplytė, Čiuika, Doda, Dudavičiūtė, Galvelė, Geležinytė, Grišelytė, Ivaška, Kanevičiūtė, Kauzaitė, Kračytė, Kruopys, Mindziulis, Ladišiūtė, Lingė, Pakulis, Rameika, Selyla, Stanišauskas, Šimelionytė, Šimelevičius, Šiškaitė, Tunkelis, Valiukevičius, Varanauskas* ir kt.

1976/77 m.m. Gervėčių mokyklos mokinių pavardės: *Aleksa, Atminis, Augulis, Bazytė, Čepukaitis, Gražulytė, Gudaitis, Gulbinavičiūtė, Jankevičius, Jaskaitis, Karmazaitė, Kiškelytė, Lukša, Lukoit, Mažeika, Meškys, Mileiša, Petravičius, Petrikaitė, Pliauga, Puiša, Pukštaitė, Ravaitytė, Reketis, Remys, Sysas, Skerla, Šėmis, Trepšys, Vaičiulytė, Valeika* ir kt.

Devynmetės mokyklos mokymo plane numatytos 23 savaitinės gimtosios (lietuvių) kalbos ir literatūros pamokos Pelesojė 1987 m. mažintos iki 18 (planuota – iki 10, pašalinant lietuvių literatūrą, o lietuvių kalbą pavadinant „užsienio kalba"), o Gìriose – iki 22 (III–V klasėje liko po 4 savaitines pamokas, VI–VIII kl. – po 3 pamokas). Pelesoje lietuvių kalbai dėstyti terasta mokytoja, kilusi iš mišrios šeimos ir tebaigusi Šalčiniĩnkų vidurinę mokyklą dėstomąja rusų kalba. Gervėčių vidurinėje mokykloje buvo likę 28 savaitinės gimtosios kalbos pamokos.

Norėdami įgyti vidurinį išsilavinimą gimtąja kalba, Ãstravo, Varenãvo, Breslaujõs raj. lietuvių vaikai stengdavosi įstoti į Vilniaus mokyklą-internatą Dzūkų gatvėje (dab. VLKJS 50-mečio internatą dėstomąja rusų kalba), Vìlniaus raj. Marijámpolio, Ignalinos raj. Mielagėnų, Tverėčiaus, Utenõs raj. Jukněnų ir kitas vidurines mokyklas. Į namus už 100 ir daugiau km geriausiu atveju buvo galima parvažiuoti tik sekmadienį. Vien 1967 m. tokių moksleivių Lietuvos TSR buvo apie 300: 14 buvo atvykę iš Gìrių mokyklos ir t. t.

Daugelis Baltarusijos TSR lietuvių žiūri Lietuvos TSR televiziją, klausosi radijo. Vien Gaĩdino srityje 1987 m. užsiprenumeruota 135 egzemplioriai „Valstiečių laikraščio" (Giriose – apie 30), 52 egz. „Tarybinės moteries" ir t. t. 1956–1960 m. Gìriose buvo vaidintojų sekcija, šokių ratelis, tebegyvuoja šio ir Pavalakės kaimų etnografiniai ansambliai.

3. Lenkijos (Suvalkų vaivadijos) lietuviai

Lenkijos pasienyje (prie Lazdìjų ir Kapsùko raj.) yra apie 60 kompaktiškiau lietuvių gyvenamų vietovių, kurias iš vakarų ir pietvakarių maždaug riboja linija Budzìskas, Veselãvas, Klevaĩ, Morkìškė (plg. Aleksaitė 1985, 9). Tas plotas yra 40 km ilgio ir, ties viduriu platėdamas, siekia 10–15 km pločio (įeina į Suválkų vaiva-

[4] Duomenys tuometinės Pelesõs mokyklos mokytojos T. Povilaitytės, toliau – Gervėčių mokyklos mokytojo A. Grikpėdžio. Dar plg. „Atskirtoji Lietuva". V., 1985. D. 1,2.

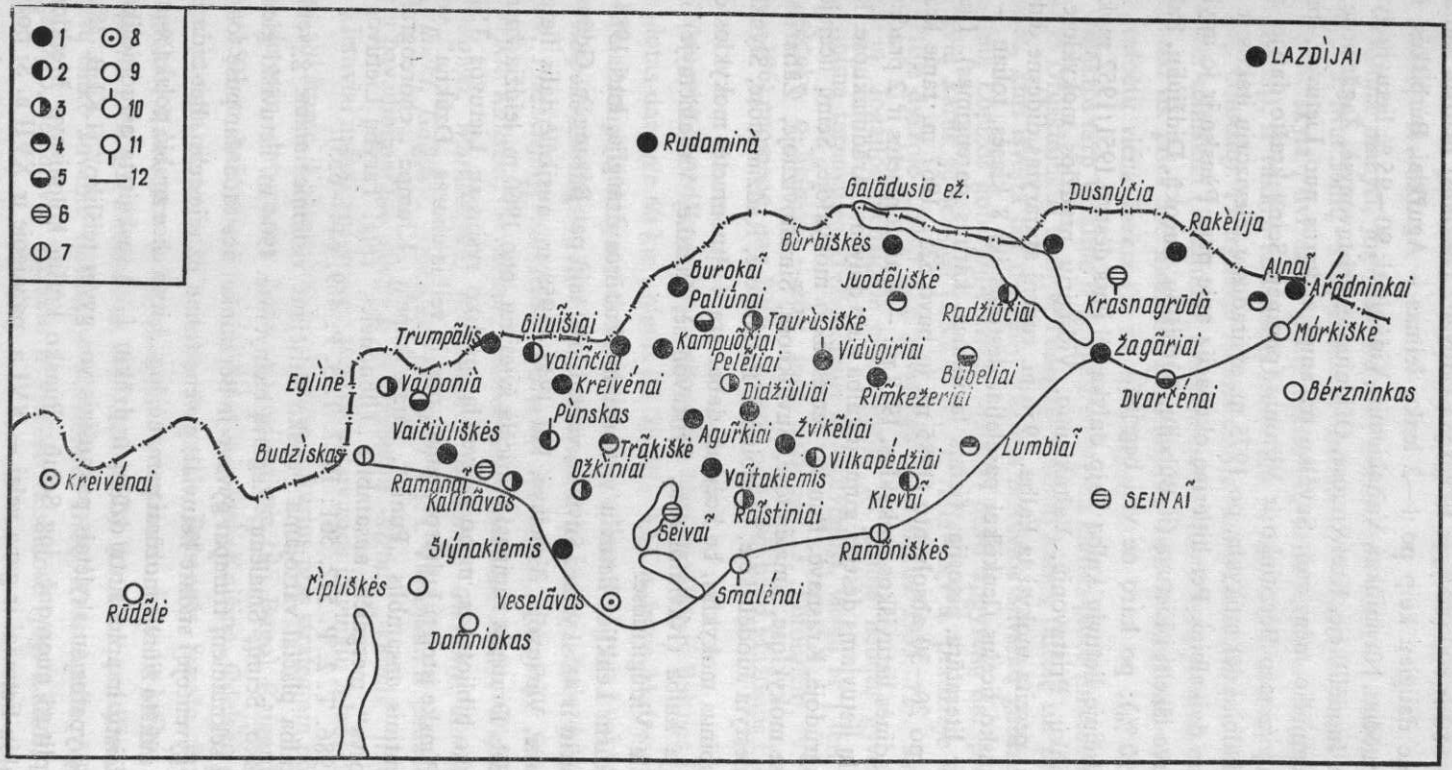

4 schema. **Lietuvių kalbos šnektos Seinų — Punsko krašte:** 1—90—100 % lietuvių, 2 — 80 —90%, 3 — 70—80 %, 4 — 60—70 %, 5 — 50—60 %, 6 — 40—50 %, 7 — 15—30 %, 8 — 5—15%, 9—kitos gyvenvietės; 10 — mokyklos dėstomąja lietuvių kalba, 11 — neprivalomos lietuvių kalbos pamokos lenkiškoje mokykloje.

dijos Seinų, Pùnsko ir Šìpliškių valsčius). Iš maždaug 850 Pùnsko ir 4700 Seinų gyventojų apie 680 ir 800 (80 % ir 19 %) yra lietuviai. Didžiausi lietuvių kaimai, kuriuose yra ne daugiau kaip po 1–2 lenkų šeimas – Agurkiai, Bùrbiškės, Didžiùliai, Kampuõčiai, Naviniñkai, Vaĩtakiemis, Vidùgiriai; 90–95 % lietuvių gyvena Dusnýčioje, Juodėliškėje, Kreivėnuose, Ožkìniuose, Pristavonysė, Žagãriuose.

1919 m. rugpjūčio mėn. vad. Suválkų trikampį atskyrus nuo Lietuvos, buvę dvikalbiai lietuviai tarp Bérzninko ir Vìžainio (pietinėje Seinų krašto dalyje) nutauto, o vienakalbiai dėl mokyklų, po 1975 m. atsiradusių televizorių įtakos ir t.t. daugiausia tapo dvikalbiai. Per hitlerinę okupaciją apie pusę Pùnsko ir jo apylinkių lietuvių buvo iškelti į Lietuvą (iš Bùbelių, Bùrbiškių, Burokų, Didžiùlių, Paliūnų k. – 72–90 %); po karo ne visi begrįžo.

Pùnsko valsčiuje lietuvių kalbą kaip dalyką vėl imta dėstyti 1951/1952 mokslo metais Naviniñkų, Pristavonių, Vaĩtakiemio, Vidùgirių pradžios mokyklose, o 1953–1959 m. pereita mokyti ta kalba. 1956 m. rudenį atidarytas didesne dalimi lietuviškas Punsko licėjus (lenkiškai paraleliai dėstoma iki 8 klasės, toliau – tik lenkų kalba ir literatūra, istorija, fizinis lavinimas, karinis parengimas). Licėjų kasmet baigia po 20–30 absolventų (1985 m. jų buvo 525). 1967 m. tame krašte dar buvo 9 pradinės lietuviškos mokyklos, 1978 m. – 4 aštuonmetės ir 2 pradinės; dar 12 mokyklų lietuviams dėstyta gimtoji kalba kaip dalykas: Arãdninkuose, Klevuosė, Krasnagrūdojė, Krasnavė, Pùnsko žemės ūkio mokykloje, Seinų licėjuje ir 2 aštuonmetėse mokyklose, Smalėnuose, Suválkuose, Šimanovìznoje, Žãbariškėse (1967 m. dar dėstyta Juodėliškėje, Lumbiuosė, Paliūnuose, Radziùčiuose, Šlýnakiemyje). Sustambinus mokyklas, be licėjaus, dabar yra 4 aštuonmetės mokyklos dėstomąja gimtąja kalba (Naviniñkuose, Pristavonysė, Pùnske, Vaĩtakiemyje) ir 4 klasių mokykla Vidùgiriuose.

1957 m. įkurta Lenkijos lietuvių visuomeninė kultūros draugija, kuri 1984 m. turėjo 1800 narių ir 48 skyrius: Suvalkų vaivadijoje, taip pat Bálstogėje, Gdánske, Slùpske, Ščėcine, Váršuvoje, Vròclave, kur 1945–1958 m. nusikėlė dalis lietuvių iš Lietuvos TSR. Draugija rūpinasi tautiečių švietimu, nuo 1960 m. leidžia žurnalą „Aušra“, tvarko bibliotekas, meno saviveiklą, palaiko ryšius su Lietuvos TSR ir t. t. 1956 m. Pùnske įsteigti kultūros namai, prie jų veikia choras „Dzūkija“, vokalinis instrumentinis ansamblis „Punia“, kaimo kapela „Klumpė“, choreografinis ansamblis „Jotva“, mergaičių ansamblis „Ulbuonėlės“ (plg. Tarybų Lietuvos enciklopedija. 1986. T. 2. P. 512, 561; 1987. T. 3. P. 469, 644–655).

Lietuvių kalba plačiai vartojama Punsko valsčiaus visuomeniniame gyvenime, taip pat Pùnsko, Seinų, Smalėnų, Žagãrių bažnyčiose. 1904 m. lietuviški giedojimai kas antrą sekmadienį trumpai gyvavo ir Bérzninke, nes tada dar pusę tos parapijos (3000 gyventojų) sudarė lietuviai, gyvenę toliau už miestelio. Bet tada į lietuvių kalbą iš aukšto žiūrėję mozūrai pamanė, jog „Litwa chce zgubić polską wiarę“, ir iškart „sužeistų ir apluošintų dzūkų ir dzūkių [...] suskaityta aštuoniolika, iš kurių keturios ypatos su skylėtais pakaušiais vos gyvos teišliko“ (LKLB, 38).

Dabar paplitusi nuomonė, jog Seinų–Pùnsko kraštą kolonizavo Merkìnės–Puniõs apylinkių lietuviai ir gana vėlai – XVI a. pabaigoje ir XVII a. Šį požiūrį, matyt, nemažai stimuliavo 1921–1944 m. vokiečių mokslininkai, kuriems buvo pri-

reikę įrodyti, jog ir Mažosios Lietuvos lietuviai – ne žilos senovės autochtonai, bet po 1422 m. (Melno taikos) pačių vokiečių apgyvendinti kolonistai (plg. Pakarklis 1935, 44–68).

Galima manyti, jog dalis lietuvių dabartinėje Suvalkų vaivadijoje išliko bent nuo X a. Mat Seinų–Pùnsko krašto lietuvių tarmė pietryčiuose ir šiaurės vakaruose dabar skyla į dvi dalis: pietų aukštaičių, arba kitaip – vakarinių dzūkų (apie 40 kaimų), ir vakarų aukštaičių kauniškių (9 kaimai, riba eina į pietus nuo Ramonų, Giluĩšių). Pietrytinėje tarmės dalyje nuo punskiškių (per 30 kaimų) dar atsiskiria seiniškiai (8 kaimai), kurie nekietina minkštųjų priebalsių *c*, *dz*. Jeigu šie lietuviai tik prieš 300 metų būtų susikraustę vien iš Merkìnės–Puniõs apylinkių, jie kalbėtų viena šnekta (ir tik ne „kapsų“).

Šnėktos tarp Vìžainio ir Seinų yra lietuvių kalbos ploto (maždaug tarp Vilkavìškio ir Drùskininkų) tęsinys. Daugelis minimų kaimų nutolę tik per 1–5 km nuo sienos, kuri išvesta net per juos. Pietinės buvusios Suválkų gubernijos vietovės ir gretimą Lòmžos gubernijos kraštą lietuviai buvo apgyvenę dar prieš XI–XIII a. lietuvių karus su lenkais (LKLB, 36). Ir XIII–XV a. pradžioje vokiečių ordino laikytoje dykroje „buvo likę gyventojų“ (Pakarklis 1935, 12). Tai gali liudyti ir 1418 m. Jogailos medžioklė prie Vỹgrių: jei girioje nebūtų gyvenę žmonių (už atlyginimą tarnavusių kryžiuočiams ir lietuviams), vargu ar į ten kryžiuočiai būtų patekę, o lietuviai – apie juos sužinoję[5]. J. Totoraičio, V. Vileišio (1935, 104–106) nuomone, nuo XVI a. vidurio į Sūduvą bėgo Mažosios Lietuvos gyventojai.

Daugybė lietuviškos kilmės oikonimų tarp Suválkų ir Baltijos jūros rodo, jog šis plotas dar apie 60 km į pietus iki XVIII–XIX a. buvo Mažosios Lietuvos tęsinys (maždaug iki Augustãvo–Òlštyno kelio). Einant iš rytų į vakarus, yra *Szurpily*, *Klaipeda*, *Skaizgiry*, *Žytkiejmy*, *Mieruniszki*, *Motule*, *Dubeninki*, *Rogajny*, *Rogojny*, *Pluszkiejmy*, *Jurkiszki*, *Mažucie*, *Juchnajcie*, *Surminy*, *Straduny*, *Meldze*, *Szarejki*, *Kaliszki*, *Wydminy*, *Wierciejki*, *Grodzisko*, *Budry*, *Wajsznory*, *Gałvuny*, *Kiemławki*, *Warnikajmy*, *Krelikiejmy*, *Molłainy*, *Gierkiny*, *Korsze*, *Lankiejmy*, *Wozławki*, *Gałajny*, *Krykajny*, *Burdajny* ir t. t. Vartojami ir panašūs gyvenamųjų vietų pavadinimai (su antruoju komponentu *-kiemis* „-kaimis“ ir t. t.).

Lietuviai anksti apsigyveno šiaurinėje buvusios jotvingių žemės dalyje iki Bebro upės aukštupio. Keliant lietuvių bajorus ir karius prie strateginiu požiūriu svarbesnių vietovių, dabartinėje Bálstogės vaivadijoje (iki Bugo) Raigardo, Goniondzo (nuo 1501 m. bažnyčioje vartota lietuvių kalba), Knišino, Odelsko (1492 m. lietuviams įsteigta parapija), Tikocino, Supraslės, Balstogės, Suražo, Bransko, Belsko, Drogičino, Kameneco ir kitose apylinkėse atsirado lietuvių kalbos salos, stipriau laikęsi iki 1520 m. (Zinkevičius 1987, 229–230). Iki XX a. pradžios lietuviškai kalbančių išliko Suvalkų vaivadijos Bérzninko, Gibų, Krasnòpolio, Vỹgrių, Suválkų, Augustãvo, Jeleniãvo, Vìžainio ir kituose valsčiuose (plg. LKLB, 36).

---

[5] Punsko muziejaus vedėjo J. Vainos duomenys.

III. PERIFERINIŲ ŠNEKTŲ LINGVISTINĖS SITUACIJOS PALYGINIMAS

Iš visų periferinių šnektų, esančių už Lietuvos TSR ribų, iki šiol geriausiai išsilaikė Seinų–Punsko krašto lietuviai. Tai daugiausia, matyt, lėmė didesnė jų kultūrinė autonomija (mokyklos, draugijos, spauda, bažnyčia ir t. t.). Šio krašto jaunimas žymiai dažniau pasilieka tėvų ūkiuose ir tradiciškai perima kultūrą; migraciją į šiaurę ir rytus sulaiko valstybių siena. Lietuvių kompaktiškumu jiems kol kas beveik prilygsta Gervėčių apylinkė.

Geriausias sąlygas savo kultūrai palaikyti iki 1865 m. turėjo Mažosios Lietuvos lietuviai, 1921–1946 m. – Latvijos lietuviai (1919–1936 ir 1939–1944 m. – ir Baltarusijos lietuviai), nuo 1953 m. – Lenkijos lietuviai. Tiek spaudos bei organizacijų, tiek švietimo požiūriu 9000 Seinų–Punsko krašto lietuvių dabar turi panašias sąlygas, kokias 1940 m. turėjo 23 000 Latvijos lietuvių. Tada iš maždaug 3500 Latvijos lietuvių vaikų gimtosios kalbos pamokas lankė 674 (19 %): 107 vaikai mokėsi Rygos lietuvių gimnazijoje, 446 – vienuolikoje lietuvių pradžios mokyklų; 121 vaikas lankė lietuvių kalbos pamokas 6 latviškose pasienio pradžios mokyklose. Lenkijoje neprivalomos lietuvių kalbos pamokos taip pat yra tik kompaktiškesniame autochtonų plote, kuriame 1986 m. pamokas lankė 725 vaikai: 115 – Punsko licėjuje, 411 – keturiose aštuonmetėse (ar pradinėse) mokyklose ir 159 – šešiose pradinėse mokyklose bei Punsko žemės ūkio mokykloje ir Seinų licėjuje (plg. Paransevičius 1986, 9–12); Latvijoje prieš karą 43 vaikai dar lankė du lietuviškus vaikų darželius, o dabar Lenkijoje yra vienas). Kvalifikuotų lietuvių kalbos pamokų, o kompaktiškai gyvenamose vietose (pvz. Giriose) – ir bent pradinio dėstymo gimtąja kalba dabar pageidauja ir Astravo, Varenavo, Rygos, Liepojos, Bauskės, Saldaus, Sovetsko, Krasnoznamensko (Kaliningrado sr.) rajonų lietuviai. Lietuvos TSR ansambliai, poetai, net spauda į užsienį – Lenkijos LR – patenka taip pat dažniau negu į tos pačios valstybės gretimų respublikų kai kuriuos rajonus.

Lietuviškai kalbančių skaičiaus dinamikos priklausomybė nuo politinių, kultūrinių, socialinių, demografinių aplinkybių matyti, palyginus Pùnsko, Ródūnios ir Ãpso apylinkių raidą nuo 1910 m. Pradžioje šiuose trijuose plotuose lietuviškai kalbėjo maždaug vienodas skaičius žmonių – po 10 000. Maždaug iki 1950 m. kultūrinės sąlygos šiuose plotuose iš esmės nesiskyrė – visi jie iš pradžių priklausė carinei Rusijai, pilsudskininkų ir hitlerininkų laikinai okupuotai teritorijai. Skirtingai nuo Ãpso, Ródūnios apylinkių, Pùnsko kraštas amžiaus pradžioje mažiau buvo pradėjęs slavėti (išimtį sudarė tik baigianti nutausti Kadariškių apylinkė, taip pat ploteliai į vakarus ir pietvakarius nuo Pùnsko – iš viso apie 6500 gyventojų) (Кушнер 1951, 27–30). Pokario metais, vaikams pradėjus lankyti mokyklas baltarusių ar rusų dėstomąja kalba, Ãpso, taip pat Ródūnios apylinkių lietuviai masiškai ėmė slavėti: lietuviškai kalbančių (daugiau vyresnio amžiaus žmonių) ten liko atitinkamai apie 1000 ir 300. Tuo tarpu Seinų–Punsko krašte tebėra apie 9000 lietuvių.

Buvusioje Ilūkštõs apskrityje Latvijoje (tarp Daũgpilio ir Neretũ) lietuviškai kalbančių per tą patį laiką sumažėjo maždaug nuo 6 000 iki 100. Panaikinus žemės

nuosavybę, Latvijoje, Baltarusijoje (kaip ir kitur Tarybų Sąjungoje) daug gyventojų (ypač jaunesnių) kėlėsi į miestus, mažėjo natūralus prieaugis: pavyzdžiui, amžiaus pradžioje Vaĩtakiemyje (Pùnsko apyl.) ir Uodegẽnuose (Krãslavos apyl.) gyveno po 43 šeimas, o dabar Vaĩtakiemyje yra 110 gyventojų, o Uodegẽnuose (kurie 1935 m. išsiskirstė į vienkiemius ir niekada nebuvo lietuviškos mokyklos) – 30 žmonių, lietuviškai moka tik 5.

Periferinės šnẽktos – tarmių tęsinys už respublikos ribų – labai reikšmingos lietuvių kalbos sandaros, istorijos, kalbų kontaktų, baltų etnogenezės tyrinėjimams. Dėl to šiomis šnektomis domėjosi įvairių šalių kalbininkai: E. Volteris, O. Brochas, K. Būga, J. Gerulis, Chr. Stangas, E. Frenkelis, J. Otrembskis, J. Balčikonis ir daugelis kitų. Išsamiau aprašytos Gervẽčių, Lazūnų, Zíetelos šnektos, o beveik netirtos – Vadakstiẽs, Ùkrų, Neretū, Gáršvinės, Subãčiaus, Cìskodo, Kamójų, Pérvalko, Vìžainio šnektos. Sparčiai nykstančias šnektas būtina toliau kruopščiai ir išsamiai aprašinėti. Išlikusiems lietuviams reikia padėti išlaikyti kultūrą.

SUTRUMPINIMAI

LKLB – Apie lenkų kalbą Lietuvos bažnyčiose. Lietuvių raštas, paduotas Jo Šventenybei Pijui X. Popiežiui ir visiems Š. R. Katalikų Bažnyčios Kardinolams. K., 1906.

VVLKB – Vilniaus vyskupijos lietuvių katalikų būtis ir panpolonistų išdykimas. Lietuvių katalikų kunigų memorialas. Tilžė, 1913.

LITERATŪRA

Aleksaitė I. Punsko šnektos konsonantizmas: VU dipl. (d. 1985).

Būga K. Rinktiniai raštai. V., 1961.

Garšva K. Lietuvių kalbos tarmės ir jų kontaktai Latvijoje: 1. Lietuvių kalbos tarmių Latvijoje istorija // LTSR MA darbai. A ser. V., 1984. T. 2(87). P. 83–91.

Garšva K. Lietuvių kalbos tarmės ir jų kontaktai Latvijoje: 2. Lietuvių gyvenamosios vietos ir kalbų funkcionavimas // LTSR MA darbai. A serija. V., 1985 a. T. 1(90). P. 118–126.

Garšva K. Senbuviai Latvijos lietuviai // Mokslas ir gyvenimas. 1985 b. Nr. 11. P. 38.

Garšva K., Grumadienė L. Periferinės lietuvių kalbos tarmės: istorija ir dabartis // Veidai–87. V., 1988. P. 213–221.

Garšva K., Gudavičius E., Nikžentaitis A., Valikonytė I., Vidugiris A. Lietuvos ir Baltarusijos TSR pasienio lenkų kilmė // Gimtasis kraštas. 1987. Rugsėjo 24.

Kopeć B. Wychodźstwo sezonowe z ziemi wileńskiej do Łotwy. Wilno, 1938.

Lietuvių etnogenezė. V., 1987.

Lietuvių mokyklos Vilniaus krašte. V., 1934.

Makowski B. Szkolnictwo litewskie w Polsce w latach 1920–1939 // Acta baltico-slavica. 1983. T. 15. S. 175–241.

Makowski B. Litwini w Polsce 1920–1939. Warszawa, 1986.

Masytė G. Aknystos šnektos leksika: VU dipl. d. (1987).

Pakarklis P. Mažoji Lietuva vokiečių mokslo šviesoje. K., 1935.

Pakarklis P. Raštai. V., 1987.

Pakštas K. Lietuvių tautos plotai ir gyventojai // Lietuvių enciklopedija. South Boston, Mass., 1968. T. 15. P. 430–450.

Paransevičius J. S. Punsko licėjui 30 metų // Aušra. 1986. Nr. 3(74). P. 9–12.

Povilaitytė T. Pelesos šnektos fonetika ir morfologija: VU dipl. d. (1970).

Romančiuk A. Lietuvių kalbos funkcionavimas Gervėčių apylinkėse // Jaunųjų filologų darbai. V., 1986. T. 2. P. 238–242.

Sakalauskas J. „Nenorėčiau, kad pasikartotų“ // Vakarinės naujienos. 1987. Kovo 24.

Studia nad polszczyzną kresową. Wrocław, etc. 1982. T. 1.

Tarybų Lietuvos enciklopedija. V., 1986. T. 2; 1987. T. 3.

Valeika J. Gervėčių apylinkės istorija, etnografija, kalba (rankraštis) 1988. Nr. 1–9.

Vaicekauskaitė D. Latgalos lietuvių šnektos ir jų kontaktai (fonetika ir leksika): VU dipl. d. (1988).

Vidugiris A. Dėl kalbų kontaktavimo pietryčių Lietuvoje // Kalbų kontaktai Lietuvos TSR (LKK. T. 23). V., 1983. P. 46–61.

Vidugiris A. Iš etnolingvistinių santykių raidos Pelesos ir gretimose apylinkėse // Lietuvių kalba ir bilingvizmas (LKK. T. 27). V., 1988. P. 21–36.

Vileišis V. Tautiniai santykiai Mažojoje Lietuvoje ligi Didžiojo karo istorijos ir statistikos šviesoje. K., 1935.

Vilniaus žinios. 1905. Nr. 278.

Viltis. 1904–1912.

Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos dialektologija. V., 1978.

Zinkevičius Z. Lietuvių kalbos istorija (Iki pirmųjų raštų). V., 1987.

Брейдак А. Б. Фонетика латгальских говоров латышского языка: диахрония и синхрония (Машинопись.) Даугавпилс, 1987.

Гаучас П., Видугирис А. Этнолингвистическая ситуация литовско-белорусского пограничья с конца XVIII по начало XX в. // География. 1983. Т. 19. С. 26–73.

Кушнер (Кньшев) **П. И.** Этнические территории и этнические границы. М., 1951.

Судник Т. М. К истории языковой ситуации Пелясы // Балто-славянские этноязыковые контакты. М., 1980. С. 181–191.

Чекмонас В. Функционирование языков и билингвизм (на материале рамашканских говоров) // Lietuvių kalba ir bilingvizmas (LKK. T. 27). V., 1988. P. 37–53.

РАЗВИТИЕ ЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ В ПОГРАНИЧНЫХ ГОВОРАХ

Резюме

Компактная территория литовского языка уменьшалась по мере усиливавшейся германизации Малой Литвы (в восточной Пруссии) в 1864–1876 гг. и особенно по причине полонизации, проводимой католическим костелом, двором, школой, властями. Выделяются четыре периода полонизации: в 1387–1687 гг., до 1863 г., до 1919 г., 1919–1939 г. и после 1939 г. Более благоприятные условия для развития национальной культуры литовцы, проживающие в соседних государствах за пределами своей республики (края), имели до 1864 г. в Малой Литве, в 1921–1946 г. в Латвийской республике и после 1953 г. в Польской Народной Республике (в окрестностях Сейнов–Пуньска Сувалкского воеводства).

В архаичных периферийных диалектах литовского языка число говорящих дома на родном языке постепенно уменьшается, особенно среди младшего поколения, посещающего школы с преподаванием на неродном языке. Определенное исключение в этом представляют лишь окрестности Сейнов–Пуньска и частично Гервят. Литовские периферийные диалекты представляют ценный материал для изучения структуры, истории, контактов литовского языка, этногенеза балтов, поэтому изучение этих говоров является актуальной и неотложной задачей.